Горан Николић*, Пирот
Goran Nikolić, Pirot

О МАСАКРУ У БАРУ 1945. ABOUT THE MASSACRE IN BAR, 1945.

Сажетак: Тема рада је убиство великог броја регрута албанске националности које се десило крајем марта 1945. у Бару. Регрути су на Косову и Метохији мобилисани за потребе попуњавања јединица партизанске IV армије која се борила на северозападу Југославије. До тог одредишта путовали су најпре пешице до Скадра и Бара, преко територије Албаније, спровођени од јединица 46. дивизије чији су састав претежно чинили Пироћанци и Врањанци, а затим су бродовима транспортовани на север. Део регрута био је побијен у Бару од припадника 10. црногорске бригаде и појединих грађана Бара. Догађај је у социјалистичком периоду био заташкан и у Југославији и Албанији, а и после 1990. било је мало озбиљних истраживачких радова на ту тему. Још није поуздано утврђен број жртава, нити су темељитије истраживане околности и мотиви убиства регрута. Аутор је своје истраживање базирао на документима из фонда Народноослободилачке војске Југославије који се чувају у Војном архиву у Београду.

Abstract: The topic of the study is the killing of a huge number of recruiters of Albanian nationality which happened at the end of March, 1945. in Bar. The recruiters were mobilized in Kosovo and Metohija for the needs of filling in the units of partisan 4th army which was fighting at the northwest of Yugoslavia. They travelled to that destination on foot to Skadar and Bar across the Albanian territory, led by the units of 46th division whose soldiers were mainly people from Pirot and Vranje and then they were transferred by ships north. Part of the recruiters were killed in Bar by the members of the

* goranmnikolic@gmail.com

10th Montenegro brigade and certain number of Bar inhabitants. The event was covered up in the period of socialism in Yugoslavia and Albania and after 1990. there were few research studies on the topic. The exact number of victims has not been defined so far and the circumstances and motives of the recruiters murder have not been studied more thoroughly. The author based his research on the documents from the Fund of National Liberation Army of Yugoslavia which are kept in the Army Archive in Belgrade.

Кључне речи: масакр, Бар, Други светски рат, национализам, Албанци, Срби, Црногорци

Key words: massacre, Bar, Second World War, nationalism, Albanians, Serbs, Montenegrins

Масакр у Бару је назив за убиство великог броја младића са Косова и Метохије које су 31. марта 1945. у црногорском граду Бару починили борци 10. црногорске бригаде партизанске војске.¹ О овом догађају се током социјалистичког периода углавном ћутало и у Југославији и у Албанији. После 1990. почело је да се пише нешто више, али и даље недовољно и често без коришћења архивских докумената. Зато је аутор одлучио да релевантне документе потражи у Војном архиву у Београду, где се чува фонд НОВЈ. Резултати тог истраживања користе се у овом раду. Због значаја поменутих докумената, један њихов део се презентује у прилогу после основног текста. У раду се коментаришу и написи у штампи, односно интернету, као и малобројни стручно-научни радови написани на ту тему до сада. Треба рећи да су поред ретких југословенских, о овој теми писали и неки албански аутори. Косовски историчар Хакиф Бајрами (Hakif Bajrami) објавио је 1993. у Приштини књигу *Tragjedia e Tivarit: çka i parapriu tragjedisë, qëllimet dhe pasojat*. Мухамет Пираку (Muhamet Pirraku), такође историчар са Косова, објавио је 1993. године у Приштини књигу под називом *Kalvari i shqiptarësisë së Kosovës: Tivari 1945*, а 2005. – *Tivari 1945*. Један од косовских регрута који је преживео масакр у Бару, Азем Хајди-

¹ Партизанска војска је до 1. марта 1945. носила званичан назив Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије (НОВ и ПОЈ) или нешто краће Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ), а после поменутог датума – Југословенска армија (ЈА). Овај назив је 1951. делимично промењен у Југословенска народна армија (ЈНА).

ни (Azem Hajdini, понекад и са презименом Hajdini-Xani), објавио је 1990. у Немачкој краћу књигу *Tragjedia e Tivarit*, затим 1998. у Приштини две књиге – *Masakra e Tivarit: memoare* и *Tragjedia e Tivarit*, а 2007. – *Nga Prizreni në Istri: një sprovë për histori. Kujtime dhe dëshmi, pranverë 1945*. Албански писац Уран Бутка (Uran Butka) објавио је у Тирани 2011.² књигу *Masakra e Tivarit dhe përgjegjësia e shtetit shqiptar*. Међутим, током припреме овог рада, поменуте књиге нису нам биле доступне. Претрагом обједињеног електронског каталога библиотека у Србији COBISS нисмо успели да пронађемо заступљеност ових књига ни у једној библиотеци. Посебно смо се писмено обратили библиотеци САНУ (Српска академија наука и уметности) која има велики фонд књига које нису баш све унете у COBISS и добили званичан писмени одговор да ни та библиотека нема поменуте књиге. На интернету нисмо успели да пронађемо податак да су поменуте књиге преведене на неки од светских језика (за српски да и не говоримо), нити да су доступне у неком електронском облику. О томе шта пише у књигама Азема Хајдинија и Урана Бутке може нешто индиректно да се сазна из других написа или кроз иступе тих аутора у штампи.

Регрути, у највећем броју албанске националности, били су регрутовани за партизанску војску широм Косова и Метохије и упућени у јединице партизанске IV армије која се на северозападу Југославије борила против немачке војске за ослобођење Истре и Трста. Сабирно место за све регруте био је Призрен. Одатле су у шест група (ешалона) током марта и априла 1945. упућивани најпре пешице преко територије Албаније до Скадра, односно Бара, а затим бродовима у северну Далмацију. Сва три мартовска ешалона спроводиле су јединице 27. српске бригаде 46. дивизије Југословенске армије, док су у априлу два ешалона спроводиле јединице 26. српске, а један ешалон јединице 25. српске бригаде које су такође биле у саставу 46. дивизије. Припадници ове дивизије претежно су били борци мобилисани у околини Пирота и Врања. Први мартовски ешалон кренуо је из Призрена 24. марта са 2.394 регрута, други – 26. марта са 2.382 регрута и трећи 27. марта са

² Подаци о насловима наведених књига албанских аутора и годинама њиховог издања су према чланку Роберта Елсија (Robert Elsie) о коме ће касније још бити речи (Elsie, 2012). На интернету има и неких другачијих података што се тиче година издања.

2.700 регрута (Извештај штаба 46. дивизије Оперативном штабу за Косово и Метохију о спровођењу мобилисаних Шиптара до Скадра, стр. пов. бр. 53 од 8. априла 1945, стр. 1, Војни архив – ВА, фонд – ф. НОВЈ, кутија – к. 1411, фасцикла – фасц. 6, документ – док. 1). Документ је дат у целости у прилогу VI на крају рада. Цитирани извештај штаба 46. дивизије писан је после обављеног спровођења, 8. априла. Од стране истог штаба постоји и извештај који је писан раније, одмах по упућивању задњег ешалона, 27. марта. У њему се наводе заокружени бројеви регрута за сва три ешалона – 2.600, 2.400 и 2.700. Иако се ти заокружени подаци за први и други ешалон донекле разликују од података из раније цитираног извештаја од 8. априла, ипак су приближно скоро исти (Извештај штаба 46. дивизије Оперативном штабу за Косово и Метохију о упућивању мобилисаних Шиптара за Скадар, стр. пов. бр. 47 од 27. марта 1945, ВА, ф. НОВЈ, к. 1411, фасц. 5, док. 37). Документ је дат у целости на крају рада у прилогу III. Извештај од 27. марта је писан када је упућивање регрута још било на почетку и када ниједан ешалон није стигао ни у Скадар ни у Бар, дакле пре трагедије у Бару. Упоређивање броја регрута у наведена два извештаја од којих је један писан пре трагедије важно је зато што у јавности круже необразложени подаци о много већем броју регрута у другом ешалону, на пример у чланку у подгоричком листу *Monitor* где се помиње бројка од чак 4.700 регрута („Masakr u Baru – april 1945. godine“, *Monitor*, 02. април 2010, доступно преко <https://www.info-ks.net/vijesti/regija/76732/masakr-u-baru-april-1945-godine> приступљено 15.08.2019).

У априлу, први ешалон са 1.506 регрута кренуо је 19. априла, други – 20. априла са 2.601-им регрутом и трећи – 24. априла са 1.216 регрута (Извештај штаба 46. дивизије Оперативном штабу за Косово и Метохију о упућивању мобилисаног људства за Скадар, стр. пов. бр. 62 од 4. маја 1945, стр. 1, ВА, ф. НОВЈ, к. 1411, фасц. 6, док. 6). Документ је дат у прилогу VII на крају рада.

Део другог мартовског ешалона побијен је у Бару. Аутор се у Војном архиву одмах усмерио на документе 10. црногорске народноослободилачке ударне бригаде (даље у раду скраћено – 10. црногорска бригада или само – 10. црногорска) чији су борци починили масакр, као и на документе Другог ударног корпуса НОВЈ у чијем саставу је та бригада била. На жалост, није пронашао ништа о до-

гађајима у Бару у пролеће 1945. Архива 10. црногорске бригаде је врло скромног обима, не само за поменути период, већ за све време постојања те јединице. Документација Другог ударног корпуса је обимнија, али ни у њој није пронађено нешто што се односи на масакр у Бару. Ипак, нешто изворних докумената има, али у архиви 46. дивизије НОВЈ и њој потчињених бригада – 25, 26. и 27. српској. Ове јединице су од новембра 1944. до краја рата биле на простору Косова и Метохије. Као што је већ речено, одређени делови ових бригада су у марту и априлу спроводили ешалоне мобилисаних регрута од Призрена до Скадра, односно Бара и о тим активностима писани су извештаји вишим командама. Управо су ти извештаји, у недостатку докумената из црногорских партизанских извора, за сада једини познат архивски материјал о масакру у Бару.

На почетку ћемо се одмах усмерити на податак који све највише интересује – колики је број побијених регрута. У извештају обавештајног официра штаба 27. српске бригаде обавештајном одсеку 46. дивизије од 6. априла 1945. стоји: „Један Шиптар из II ешалона на путу између Скадра и Бара, покушао је да једном Црногорцу одузме пушку, али то му није успело. Исти је од стране те бригаде везан и дотеран у Бар. Када је овај ешалон стигао у Бар, везаног Шиптара повели су Црногорци на стрељање. Он је том приликом почео да запомаже и да позива остале Шиптаре да му притекну у помоћ, јер ће и они исто тако проћи. Одједном је настало комешање код Шиптара и један из групе (је) бацио бомбу на борце 10. црногорске бригаде. Борци су (са) 10. црногорске бригаде отворили ватру на ову групу из које је била бачена бомба. Истовремено скочили су и грађани града Бара у помоћ 10. црногорској бригади мислећи да су се Шиптари побунили. Епилог овог инцидента био је 452 мртвих и 104 рањених Шиптара“ (Извештај обавештајног официра штаба 27. српске бригаде обавештајном одсеку 46. дивизије о спроводу Шиптара до Скадра и Бара, Об. бр. 99 од 6. априла 1945, стр. 1, ВА, ф. НОВЈ, к. 1344, фасц. 7, док. 27). У извештају штаба 27. српске бригаде штабу 46. дивизије од 8. априла 1945. приликом описа спровода III ешалона пише: „Пошто се са II ешалонем, кога је од Скадра до Бара спроводила 10. црногорска бригада, десио немили инцидент у Бару, којом приликом је пало око 450 мртвих и око 120 рањених Шиптара, то је ова бригада добила задатак да тај ешалон спроведе до Бара“ (Извештај штаба 27.

српске бригаде штабу 46. дивизије о спровођењу новомобилисаног људства до Скадра, стр. пов. бр. 23 од 8. априла 1945, стр. 2, ВА, ф. НОВЈ, к. 1344, фасц. 5, док. 11). Истог дана штаб 46. дивизије скоро на идентичан начин обавештава Оперативни штаб за Косово и Метохију: „Пошто се је са другим ешаломом, кога је од Скадра до Бара спроводила 10. црногорска бригада, десио немили инцидент у Бару, којом приликом је погинуло око 450 и рањено око 120 Шиптара, то је бригади наређено да Шиптаре спроведе до Бара“ (Извештај штаба 46. дивизије Оперативном штабу за Косово и Метохију о спровођењу мобилисаних Шиптара до Скадра, стр. пов. бр. 53 од 8. априла 1945, стр. 1 и 2, ВА, ф. НОВЈ, к. 1411, фасц. 6, док. 1). Дакле, у првом извештају се каже да је погинуло 452 регрута и рањено 104, док се у преостала два извештаја помињу врло сличне и заокружене бројке од око 450 погинулих и око 120 рањених. Сва три цитирана документа дата су комплетно у прилозима IV, V и VI на крају овог рада.

У којој мери су наведене бројке побијених и рањених тачне? Има неколико разлога да се верује да бројке јесу тачне и један разлог да се посумња да можда и нису најпрецизније. Први разлог да се верује подацима из наведених извештаја је тај што су писани свега неколико дана после масакра у Бару, када су информације биле сасвим свеже. Јединице 27. бригаде и њен штаб су се у своје стално одредиште – Призрен, вратиле комплетно 6. априла и тог дана је послат извештај обавештајног официра обавештајном одсеку 46. дивизије. Већ после два дана је и штаб 27. бригаде послао извештај штабу 46. дивизије, а овај је истог дана свој извештај доставио Оперативном штабу за Косово и Метохију (Извештај штаба 46. дивизије Оперативном штабу за Косово и Метохију о спровођењу мобилисаних Шиптара до Скадра, стр. пов. бр. 53 од 8. априла 1945, стр. 2, ВА, ф. НОВЈ, к. 1411, фасц. 6, док. 1). Други разлог да се верује наведеним подацима је чињеница да су сва три извештаја намењена искључиво вишим командама, означени као поверљиви и строго поверљиви (скраћено – стр. пов). Значи, то нису написи намењени јавности, па да је било потребе да се подаци прилагођавају онако како би неко сматрао да јавност треба да буде обавештена, тј. није постојала потреба да се извештаји „филују“ и да се у њима „поправља“ стварност. Треће, ниједна виша команда никада не воли да је потчињене јединице некомплетно или нетачно изве-

штавају и без обзира да ли је неко у вишим командама волео или мрзео Албанце, никако му се не би допало ако би накнадно сазнао да му је потчињена јединица *свесно* послала фаличан извештај. За непоштовање виших команди у војсци добијају се и одређене казне које, нарочито у ратним приликама, могу да буду и не баш тако безазлене. Разлог да се донекле сумња у наведене бројке о мртвим и рањеним регрутима је у чињеници да спровођење другог ешалона од Скадра до Бара нису извели припадници 27. српске, већ 10. црногорске бригаде, којој је ешалон предат у Скадру, а њени припадници су после довођења ешалона до Бара ту побили велики број регрута. Изгледа да због тога истрагу о масакру нису водили органи 27. бригаде, нити њој надређене 46. дивизије, већ органи црногорских партизанских јединица. Бошко Ђуричковић, политички комесар Приморске оперативне групе и Другог ударног корпуса у чијем саставу је била и 10. црногорска бригада, у својим сећањима пише да је он лично већ сутрадан после масакра дошао у Бар са задатком да изврши истрагу о целом случају (Ђуричковић, 1990, стр. 327). Из овога произилази да су штабови 27. бригаде и 46. дивизије у својим извештајима које смо презентовали у овом раду можда пренели онакав број мртвих и рањених какав су чули, али то што су они *чули* и идентично пренели у извештај, можда у ствари и није баш тачно, пошто *они истрагу о масакру можда нису ни вршили*, већ су то чинили органи из црногорских партизанских јединица, чије извештаје нисмо успели да пронађемо у Војном архиву. Занимљив је и податак Ђура Вујовића, аутора књиге о народноослободилачком рату у Црној Гори, који пишући о догађајима у Бару, у једној фусноти каже: „Аутор је обавијештен да о овом случају постоји извјештај Вељка Мићуновића, онда начелника ОЗН-е³ за Црну Гору, али он до њега није могао доћи“ (Вујовић, 1997, стр. 352). У својим већ поменутим сећањима, Бошко Ђуричковић наводи да је истрага о догађајима у Бару настављена у Београду одмах после завршетка рата али не наводи који је орган ту истрагу водио па је тешко докучити у којој архиви би тај документ требало тражити, ако уопште још постоји (Ђуричковић,

³ ОЗН-а – Одељење за заштиту народа, безбедносна служба коју је организовала партизанска војска у Другом светском рату, после рата реорганизована у Управу државне безбедности (УДБ-а) и Контрабавештајну службу (КОС).

1990, стр. 327). Ни што се тиче оне истраге коју је он лично водио већ сутрадан после масакра, Ђуричковић не наводи по наредби ког органа партизанске војске је тај задатак извршио, тј. ком органу је доставио извештај после завршетка истраге, нити где се извештај налазио у време када је 1990. године писао књигу својих сећања, иако је као послератни генерал-пуковник тај податак могао сазнати. Уместо тога, Ђуричковић је на око две странице своје књиге, четрдесет пет година после масакра у Бару, изнео сећања на тај, како он каже, „веома непријатан догађај“. У недостатку докумената са црногорске стране, а у настојању да се што више осветли цео случај, скраћено ћемо представити Ђуричковићев текст. Према његовим речима, када се колона регрута коју је спроводио један батаљон 10. црногорске бригаде већ сасвим приближила Бару, док је колона имала одмор, један регрут Албанац је убио црногорског спроводника Дабановића. Остали спроводници нису успели да идентификују тог Албанца, јер се он умешао у групу осталих регрута. О овоме су брзо обавештени и други борци 10. црногорске бригаде. Даље Ђуричковић пише:

Taj incident je izazvao silno ogorčenje i spremnost na energičan postupak, da ne kažem osvetu, ukoliko se što slično ponovi. Zbog toga su bili zaposjednuti položaji oko puta kuda se kolona kretala, kao i oko kruga Duvanske stanice (Monopola) u Baru, gdje su mobilisani Albanci trebali da se smjeste.

Kolona je najzad stigla u prostranu ulicu na ulazu u Novi Bar i trebalo je ispred samog brda Volujce da skrene ulijevo, u krug koji je bio predviđen za njen smještaj. Tada je patrola izdvojila onih 16 ranije osumnjičenih da je među njima i Dabanovićev ubica i s njima krenula u Komandu mjesta radi vođenja istrage. Masa mobilisanih je počela da se talasa i protestvuje, a neko je iz te gomile u pravcu sprovodnika bacio i jednu ofanzivnu talijansku bombu. Ubrzo je planula i druga bomba. Kada su bombe eksplodirale i time izazvan metež, začuo se povik: „Pobuna Šiptara.“

U brdu iznad samog ulaza u krug Duvanske stanice bio je postavljen jedan puškomitraljez. On je odmah počeo da dejstvuje po gustom gomili, koja je u panici počela da bježi na sve strane. Na povik „Pobuna“ stupila je u dejstvo četa Komande mjesta a i svi građani koji su imali oružje. Mobilisani Albanci su počeli u neredu da bježe prema sjeveru, ka brdima. Jedan bataljon Desete

brigade bio je u Starom Baru. Obavješten o pobuni, on je u streljačkom stroju stao pred tu masu. To je bio strašan prizor. Poginulo je oko 400 ljudi, a nekoliko stotina je ranjeno. Ostatak je prikupljen i smješten na predviđeno mjesto. Bili su strahovito uplašeni, spremni da učine sve što se od njih traži (Ђuričković, 1990, стр. 325-327).

Прича о Ђуричковићевим сећањима има један кратак, али врло занимљив наставак. Наиме, већ помињани Ђуро Вујовић је одлучио да за своју књигу о народноослободилачком рату у Црној Гори не пише неки свој текст о барском случају, већ да једноставно цитира оно што је Ђуричковић написао. Код места где Ђуричковић наводи број погинулих и рањених, Вујовић је ставио знак за фусноту, а у тексту на дну странице написао: „Како ме је обавијестио, Ђуричковић се одлучио да региструје наведени број погинулих на основу неких написа који су се појавили у штампи, мада се њему чини да се радило о броју од око 700 погинулих“ (Вујовић, 1997, стр. 354). Уместо што је смањио број погинулих од 700 на 400 (читалац се сећа да у извештајима 27. бригае и 46. дивизије пише 450, тј. 452!) Ђуричковић би много боље урадио да је рекао где је документ који је произашао из његове истраге, али он то, колико нам је познато, није јавно рекао до своје смрти 2003. године.

Број погинулих, коликогод непоуздан, упоредићемо са неким другим бројкама. У књизи о 10. црногорској бригади стоји да је она током рата убила више од 900 немачких војника (*Х црногорска*, 1984, стр. 25). Нисмо сигурни у велику прецизност овог податка, што се уочава већ из саме његове формулације. Након одређених борби, штаб бригае је од командира мањих јединица – водова, чета и батаљона добијао, поред осталог, и податке о убијеним непријатељским војницима. Каријеристички настројени командири нижих јединица могли су понекад да пријаве већи број убијених немачких војника од стварног, користећи околност да су Немци настојали да са бојишта, кад год је то било могуће, извуку не само своје рањене, већ и погинуле борце, па је могло да се каже, тј. слаже да се сви убијени Немци више не виде, јер су их њихови саборци извукли. За утврђивање тачног броја погинулих Немаца било би добро користити и архиве немачке војске,

што нам за овај рад није било доступно. У сваком случају, број убијених немачких војника тешко да је већи од написаног, пре би се рекло да је можда мањи. Број убијених албанских регрута који пред крај свог живота спомиње Ђуричковић је 700. Испада да су припадници 10. црногорске бригаде за само неколико сати убили скоро исто толико ненаоружаних албанских регрута колико су убили и немачких војника од формирања бригаде септембра 1944. па све до краја рата 1945. Човек се здраворазумски пита – ако је 10. црногорска убила толико много Албанаца који су били регрутовани да буду припадници њихове *сопствене* војске, колико би их тек побили да су били припадници неке *непријатељске* војске? Број убијених регрута упоредићемо и са бројем погинулих припадника 10. црногорске током рата. У књизи о бригади пише да је број њених погинулих бораца укупно 184 (*Х црногорска*, 1984, стр. 25). Овде треба додати да је бригада имала борбена дејства још десетак месеци после званичног краја рата, када се у Источној Босни борила са одметницима, па су у укупан број од 184 ушли и погинули у тим поратним борбеним дејствима. Уз све поштовање према тим погинулим борцима, одмах се уочава да њихов број и није баш велики. Дакле, припадници 10. црногорске бригаде су у рату умели да сачувају себе и, коликогод је било могуће, да поштују свој живот, док животе албанских регрута које су побили нису поштовали уопште.

Према писању црногорског листа *Monitor*, у Скупштини Црне Горе је један посланик албанске националности 2010. године питао да ли власт у Црној Гори има намеру да отвори истрагу о догађајима у Бару 1945, на шта је тадашњи премијер Црне Горе Мило Ђукановић одговорио потврдно („Masakr u Baru – april 1945. godine“, *Monitor*, 02. април 2010, доступно преко <https://www.info-ks.net/vijesti/regija/76732/masakr-u-baru-april-1945-godine> приступљено 15.08.2019). Међутим, иако је од тада до времена када се пише овај рад протекло девет година, нисмо успели да негде прочитамо да ли је та истрага заиста и покренута и који су њени резултати.

Потискивање свих информација о убијању у Бару почело је одмах после рата. У Војном архиву се чувају кратки историјати 27. српске и 10. црногорске бригаде, написани од стране штабова самих тих бригада (Историјски подаци о 27. бригади, ВА, ф. НОВЈ,

к. 1341, фасц. 5, док. 16; Историјат 10. црногорске бригаде, ВА, ф. НОВЈ, к. 398, фасц. 11, док. 8). На крају рата, овакве историјате нису писале само ове две бригаде, већ све веће јединице партизанске војске, а по наређењу виших команди. У историјату 27. српске бригаде на једанаест страна, догађаји у Бару штуро се помињу на десетој страни, али само спровођење регрута, а не и њихово убијање. У историјату 10. црногорске на укупно шеснаест страна, боравак ове бригаде на Црногорском приморју у пролеће 1945. описује се на тринаестој страни, а о догађајима у Бару нема ништа.

У читавом послератном периоду било је врло мало аутора, попут Ђуричковића и Вујовића, који су уопште нешто писали о барском случају. Владимир Дедијер у неколико кратких реченица каже да су у Бару побуњени војници албанске националности у току једне ноћи изненадно напали командни кадар својих чета и батаљона и побили све комесаре и командире. Тих побуњеника је било између 500 и 600 и када су сутрадан стигла појачања, они су пружили отпор, али су сви убијени (Dediјer, 1981, стр. 910). Дедијер није навео никакав извор за ове тврдње које се битно разликују од тврдњи из до сада наведених партизанских извора, али и од сведочења преживелих албанских регрута (о којима ће касније бити речи). Можда је Дедијер помешао догађаје у Бару са побуном бораца албанске националности која се заиста догодила, али у Четвртој косовској бригади. Та побуна је донекле изведена на начин који је описао Дедијер, али се то догодило на територији Метохије и то у јединици која није била у никаквом покрету према Бару, а камоли да се налазила у самом Бару (Мадић и Јончић, 1989, стр. 239). Дедијерово писање о догађајима у Бару је толико погрешно да је боље да уопште није ни објављено.

О барском случају нема ништа ни у обимној *Istorija Jugoslavije 1918-1988* (Petranović, 1988). Тешко да аутор Бранко Петрановић није имао сазнања о тој теми. Претрагом обједињеног библиотечког електронског каталога COBISS (<https://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/search>) долази се до податка да је Петрановић у часопису *Историјски гласник* из 1973. објавио приказ књиге *Оснивачки конгрес КП Србије (8-12. мај 1945)*. Пре писања приказа Петрановић би свакако требало да је прочитао дотичну књигу и скоро је сигурно да му не би промакла доста опширна дискусија Александра Ранковића баш о убиствима регрута у Бару. Као добро позиционирани

историчар у социјалистичкој Југославији, Петрановић је сигурно имао и друге начине да сазна нешто о барским догађајима, али све до последњег издања своје *Istorija Jugoslavije* 1988. ову тему није уврстио у садржај књиге, чак ни фрагментарно. Петрановићева књига деценијама је служила и служи као уџбеник на факултетима где се школују будући дипломирани историчари. Можда би неки наставници у школи и проговорили ђацима о догађајима у Бару да су и сами едуковани о томе, а нису јер им ни Петрановић нити други универзитетски професори за време студирања нису указали на тај догађај.

Ако би се за дела попут Петрановићеве књиге која се баве нешто ширим временским периодом могло да каже да њихов садржај не може да обухвати баш све догађаје, за књиге усмерене на ужу тему такво оправдање не може да опстане. А управо је то случај са књигом *Х црногорска народноослободилачка ударна бригада (Х црногорска, 1984)*. На 437 страница те књиге – зборника сећања било је места за најситније догађаје из живота те бригаде, али о масакру у Бару који су извршили њени припадници нема баш ништа. Књига је имала приређивачки одбор од истакнутих руководилаца бригаде, док је уредник био историчар Зоран Лакић, касније и академик ЦАНУ (Црногорска академија наука и уметности). Ни репрезентативни приређивачки одбор, ни чињеница да од масакра до издавања књиге постоји дистанца од четрдесетак година (објављена је 1984. у Титограду) нису помогли да они који су учествовали у њеном стварању смогну снаге да кажу какву-такву информацију о трагичном догађају. Међутим, приређивачки одбор у уводу књиге исказује задовољство и цитира рецензента, већ помињаног Бошка Ђуричковића, који је рекао: „...Мислим да ће Зборник, уз нужне предложене корекције, бити значајан прилог материјалу за изучавање НОР-а оног времена на подручју Црне Горе...“ На истој страници увода цитиран је и уредник Зоран Лакић: „...Додатним напором свих до сада ангажованих на овом Зборнику, а посебно бригадне редакције, могуће је припремити књигу, која ће се по начину обраде, богатству текстова и аутора, изворности порука које собом носи, узданошћу фактографског материјала, анализом процеса у задњој ратној, години, и посебно, у периоду рата послје рата, – сврстати у ред најбољих остварења у свом жанру“ (*Х црногорска, 1984, стр. 6*).

Крајем осамдесетих година, када су олабавиле тоталитаристичке стеге, створила се атмосфера да се слободније пише. Управо у то време, 1990, и Ђуричковић је одлучио да у својој књизи сећања, већ поменутој у овом раду, ипак каже нешто о догађајима у Бару. У том периоду објављене су и монографије две „пиротске“ бригаде, 25. и 27. српске, које су спроводиле косовске регруте од Призрена до Скадра, односно Бара (Мадих и Јончић, 1989; Живковић, 1991). Аутори су углавном преносили податаке о спровођу регрута који се налазе у документима које и ми презентујемо у овом раду. Мадих и Јончић су били на мањим искушењима јер је 25. бригада спроводила само један ешалон регрута у другој половини априла, док је Живковић требао да представи спровођење три ешалона регрута с краја марта од стране 27. бригаде, значи и спровођење оног другог по реду, с којим се догодила трагедија у Бару. Иако поглавље о спровођењу регрута има дванаест страна, Живковић није могао снаге да напише било шта о барској трагедији. На једном месту он цитира исти онај део извештаја обавештајног официра 27. бригаде који смо и ми већ цитирали у овом раду. Међутим, он цитат завршава реченицом: „Одједном је настало комешање код Шиптара и један из те групе бацио је бомбу на борце 10. црногорске бригаде“ (Живковић, 1991, стр. 260). Даље у оригиналном извештају следе реченице да су борци 10. црногорске отвориле ватру, затим да су „скочили“ и грађани града Бара, те бројке од 452 мртва и 104 рањена, али Живковић је проценио да читаоци његове књиге тај део извештаја обавештајног официра не треба да сазнају.

Током деведесетих и касније, све до 2019. када се пише овај рад, у српској и југословенској науци радова о барском случају скоро да нема. Већ смо поменули да је 1997. године Ђуро Вујовић у својој књизи о народноослободилачком рату у Црној Гори само цитирао текст Бошка Ђуричковића и то је готово све што нам је познато.

Сећања на ратне догађаје, поред осталих, негују и организације ратних ветерана. У социјалистичкој Југославији, таква организација је била Савез бораца (пуни назив – Савез удружења бораца народноослободилачког рата, скраћено СУБНОР). Колико је нама познато, ниједан форум, ниједна организација Савеза бораца ни на савезном, ни на републичком, ни на локалном нивоу никада није

званично било шта рекла о догађајима у Бару, иако су настрадали регрути били њихови саборци, припадници исте војске – НОВЈ, односно ЈА. Аутор овог рада деценијама је пратио деловање Савеза бораца у Пироту и уопште се не сећа да је било који његов члан икада говорио нешто о спровођењу регрута са Косова у Скадар и Бар од стране 46. дивизије, иако је доста њених припадника било управо из пиротског краја, осим ако се не рачуна оно што је написано у монографијама о 25. и 27. бригади, са недостацима на које смо већ указали.

Један од ретких бораца који је нешто проговорио о догађајима у Бару је Никола Масоничић из тог града. Највећи део живота и он се понашао као огромна већина осталих бораца. У поменутој књизи о Х црногорској бригади приложио је своја сећања, али масакр не спомиње (*Х црногорска*, 1984, стр. 257-259). Био је и уредник књиге чија је тема била Бар у време рата. Велики формат, тврд повез, 696 страна, луксузни глатки папир, мноштво фотографија, амбициозан наслов – *Pokoljenjima za pamćenje : opština Bar u NOR-u i revoluciji 1941-1945*, али о масовном убиству албанских регрута – баш ништа (Масонић, 2005). Редакциони одбор на челу са Масоничићем је, изгледа, проценио да „покољењима за памћење“ треба понудити селектиране податке. Масоничић се отворио пред крај живота, у разговору за *Нове барске новине*. Говорио је у своје име, а не испред локалне организације Савеза бораца, чији је био председник. Садржај интервјуа сазнајемо посредно⁴ преко сајта *UL-info* („Visoki funkcioner UDB-e o masakru u Baru: to zlo će ispaštati i naši praunuci“ <http://mne.ul-info.com/visoki-funkcioner-udb-e-o-masakru-u-baru-to-zlo-ce-ispastati-i-nasi-praunuci/> приступљено 15.08.2019). Масоничић је рекао да баш у време масовног убијања регрута није био у Бару, већ да је у њега стигао истог

⁴ *Нове барске новине* су излазиле у периоду 2007-2010, а њихов уредник је био Жељко Миловић (видети на Википедији одвојене странице о овим новинама и Миловићу: https://sr.wikipedia.org/sr-el/Barske_novine и https://sr.wikipedia.org/sr-el/%C5%BDeljko_Milovi%C4%87 приступљено 15.08.2019). На интернету је доступан и текст поменутог Миловића под насловом „Pristan – Drugi svjetski rat“ у коме се помиње трагедија у Бару, а као извор информација се наводи Никола Масоничић (http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/dokumenti/pristan5_grupa_autora.htm приступљено 15.08.2019). Подаци у Миловићевом чланку слични су онима које Масоничић износи и у интервјуу.

дана увече. Испричао је верзију доста сличну Ђуричковићевој, с тим да спомиње не 400 погинулих регрута као Ђуричковић, већ 450, баш као и извештај 46. дивизије који смо наводили у овом раду а за који Масоничић чак тврди да га је имао у рукама. У исто време говори о истрази којом је руководио комесар Другог ударног корпуса (Ђуричковић) а о извештају те истраге у интервјуу је рекао: „Tu je pisalo da je ubijeno oko 450 Albanaca, jer još nijesu bili sakupljeni svi koji su se razbježali na teritoriji opštine.“ Из незграпно сročеног (или написаног) другог дела цитиране реченице може да се наслутити сугестија да је извештај можда пребрзо написан, пре него што су пристигли подаци са свих места где су регрути убијани, а што даље значи да је број од 450 убијених можда реално био и већи, те да, на неки начин, кореспондира броју од 700 мртвих, изговореном деведесетих година од стране Бошка Ђуричковића, што смо у овом раду већ помињали. Масоничић оставља утисак информисаног човека јер наводи чак и име мештанина који је тада куцао извештај (извесни Чедо Драговић), па зато донекле делују неуверљиво његове речи да не зна где су сахрањени поубијани регрути, јер је као послератни дугогодишњи припадник и функционер ОЗН-е и УДБ-е, ипак могао да зна податке о томе. Поред осталог, Масоничић је у интервјуу рекао да је чак спремио и грађу за књигу о барском случају. У некрологу поводом његове смрти 2015. спомињу се, пак, две књиге које је спремио за објављивање, али се не наводе њихове теме („*Premiuo Nikola Masonićić, predsjednik barskog SUBNOR-a*“, <https://portalanalitika.me/clanak/172286/preminuo-nikola-masonicic-predsjednik-barskog-subnor-a> приступљено 15.08.2019). До времена када се пише овај рад, нисмо успели да дођемо до података да је било каква Масоничићева књига у међувремену уопште објављена.

И Масоничић и Ђуричковић говорили су о кажњавању одговорних за убијање регрута. У већ цитираном интервјуу у *Новим барским новинама* Масоничић каже да је имао увид у документа са саслушања актера барске трагедије и да су смењени и дотадашњи командант 10. црногорске Гашо Марковић, као и политички комесар, команданти батаљона и чета, чак и пушкомитраљесци. Међутим, не каже где су ти документи са саслушања. Ђуричковић у својој књизи сећања пише: „Istraga je nastavljena u Beogradu odmah poslije završetka rata i preduzete su određene mjere kažnjavanja“

(Ђuričković, 1990, str. 327). Међутим, ни он не каже који орган је вршио истрагу, нити какве су казне биле. Да је неке смене било може да се разазна из књиге о 10. црногорској, али не тако што се о смењивању прича, већ се једноставно од априла 1945. уместо Гаша Марковића као командант спомиње Никола Живковић, додашњи заменик команданта, без икаквог образложења. Негде из априла има и слика новог команданта са фудбалским тимом бригаде (*Х црногорска*, 1984, стр. 227, 423, 431). Млади фудбалери – припадници бригаде сликали су се са својим командантом баш у Бару, насмејани, као да само десетак или петнаестак дана раније нису у том истом граду масакрирали исто тако младе људе, само друге националности, припаднике исте Југословенске армије као и они. Што се смењеног команданта Гаша Марковића тиче, из написа у штампи која прати деловање Савеза бораца, а односи се на другу тему, сазнаје се да је он после рата био први начелник Војног подручја за Црну Гору и Боку, што значи да је деградација после масакра била прилично краткотрајна („UBNOR: Zakonom rehabilitovati golootočke žrtve“, *Vijesti*, 21. јун 2014. <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/ubnor-zakonom-rehabilitovati-golootocke-zrtve> приступљено 15.08.2019).

И сведоци албанске националности, они који су преживели масакр, почели су да се јављају са својим сећањима тек после 1990. Када је у питању број регрутованих и погинулих, генерално се поставља питање колико подаци које дају сведоци, без обзира на њихову националност, могу да буду тачни. Сваки човек може доста добро да преброји релативно малу групу од свега неколико десетина људи. Међутим, код регрута о којима овде говоримо, ради се о неколико хиљада у ешалону и вероватно неколико стотина побијених. Хипотетички гледано, чак и када би сви регрути стајали залеђени, неко ко би их бројао имао би велике изгледе да погрешити тиме што би неке, нехотице, можда бројао два пута, а неке, опет ненамерно, не би обухватио бројањем, јер не би био у стању да их све попамти. У пракси, могућности за пребројавање свих регрута од стране неког од њих уопште нису постојале, јер су спроводници ешалона, по сведочењима самих албанских регрута, били врло строги и уопште не би дозволили да неко од њих иде напред-назад и лево-десно и да броји људе. Још је мања могућност да је неки преживели регрут могао тачно да преброји

број свих убијених регрута. Они који су срећом преживели били су смртно уплашени и гледали су само како да и они не буду убијени и сигурно се нису бавили бројањем већ убијених, нити би могли да буду концентрисани да то чак и провизорно ураде. Могућност да се преброје сви побијени је додатно мања због тога што регрути нису убијани само код Дуванске станице (Монопола), већ и по улицама Бара, па и околини где су бежали од смрти. Могућност да неком од регрута буде дозвољено да иде од једне до друге локације и пребројава мртве је била потпуно немогућа. Неко од преживелих је наредних дана, од других преживелих са различитих локација, могао да сазна податке о убијеним на тим локацијама, али је велико питање колико би били тачни ти подаци са појединачних локација због свих разлога које смо до сада изнели, тако да би њихово сабирање могло да доведе само до тачног збира нетачних података, који би и сам био нетачан. Навешћемо и неке примере сведочења регрута који су преживели масакр. Зејно Шефитагић из Доњег Љубиња код Призрена је о догађајима у Бару 2002. дао изјаву за призренски магазин *Alem* („Barski slučaj II dio“, доступно преко <https://forum.cdm.me/showthread.php?-53405-Barski-slu%26%23269%3D> Вај приступљено 15.08.2019). Зејно је о броју регрута изјавио: „По тојој процени, bilo nas је око 5.000 ljudi.“ Према документима из Војног архива које презентујемо у овом раду, други ешалон је из Призрена пошао са 2.382 регрута и тај број користе и албански аутори, док је Зејно у својој процени промашио за више него двоструко. О броју стрељаних Зејно каже: „Puno је njih poginulo. Kasnije sam saznao da se radi о dvije hiljade strijeljanih.“ Дакле, Зејно, који је био на лицу места, тек је касније сазнао податак о броју погинулих. Од кога – Зејно не открива, али је сасвим могуће да је и тај неко имао сличне могућности процењивања као и он. Један од најцитиранијих сведока је Азем Хајдини, који је о путу од Призрена до Истре објавио четири књиге сећања, за које смо на почетку рада рекли да су нам, на жалост, биле недоступне. Ипак, неке његове изјаве су доступне из друге руке. На страници Википедије са Хајдинијевом биографијом стоји да је у Бару убијено чак 4.310 регрута, без давања извора на коме се овај податак темељи, иако је, према већ помињаним документима из Војног архива, у том несрећном другом ешалону из Призрена кренуло 2.382 регрута, дакле, испада да је убијено више регрута

него што их је уопште кренуло на пут. Врло је занимљиво да при дну те странице албанске Википедије стоји примедба једног другог Албанца, Хиснија Битићија (Hysni Butyçi), у којој се указује на горе поменућу нелогичност око укупног броја регрута и броја убујених, са констатацијом да се масакр не сме ни умањивати нити повећавати и да невине жртве треба да се поштују, а не да се њима манипулише (Azem Hajdini – Wikipedia https://sq.wikipedia.org/wiki/Azem_Hajdini приступљено 15.08.2019). Међутим, Битићијева примедба као да је остала скоро потпуно без одјека, јер се у албанској јавности, и у Албанији и на Косову, прилично усталило навођење тврдње да је у Бару убијено преко 4.000 Албанаца. Читалац ће се и сам у то уверити ако у интернет претраживач као кључне речи укуца *масакр у Бару* на албанском језику – *masakra e Tivarit*. Као резултат претраге добија се велики број текстова, а у не малом броју њих написан је податак о 4.000 убијених.

Атмосфера скоро произвољног баратања бројем погинулих пренела се са балканских простора и на стране ауторе. Албано-немачко-канадског порекла Роберт Елси (Robert Elsie) објавио је 2012. године чланак о догађајима у Бару у коме препричава и интерпретира текстове других, скоро увек албанских аутора (Elsie, 2012). И он код многих озбиљних тврдњи о убијању и злостављању не наводи извор. Навешћемо пример који се односи на жртве које су, наводно или стварно, пале на путовању другог ешалона од Призрена до Скадра. На 395. страни Елси је написао: „About 700-800 of them had been killed or perished underway, of whom 126 men in Fushë Arrëz.“ („Око 700-800 од њих је убијено или су нестали у току путовања, од којих 126 људи у Фуши Арситу.“) Међутим, у извештају 46. бригаде о спровођењу другог ешалона пише да је од 2.382 регрута који су поведени из Призрена у Скадар, 10. црногорској бригади предато 2.370, дакле 12 недостају. Затим следи и објашњење које гласи: „У току марша из овог ешалона 8 Шиптара су остали успут у болници у Фуши Арситу од пегавог тифуса, 3 побегли и ухваћени и прикључени у трећи ешалон и један скочио са моста код Фуши Арсита – извршио самоубиство и ту остао“ (Извештај штаба 46. дивизије Оперативном штабу за Косово и Метохију о спровођењу мобилисаних Шиптара до Скадра, стр. пов. бр. 53 од 8. априла 1945, стр. 1, ВА, ф. НОВЈ, к. 1411, фасц. 6, док. 1). Тврдња коју је Елси написао је врло озбиљна – ако је у путу ствар-

но 700-800 регрута убијено или нестало, то је онда чак трећина укупног састава ешалона, али Елси за њу не даје никакав извор. Ако би се ови подаци хипотетички прихватили као тачни, број људи који су дошли у Скадар, односно Бар, био би тек око 1.500. Како би се онда објасниле тврдње да је у Бару убијено 4.310 људи? Сваки од регрута би онда морао бити убијен три пута узастопно и да уз то не преостане нико да стигне у Далмацију и касније буде „сведок“ о путовању и убиствима. Уз то, податак о тако смањеном броју људства другог ешалона био би у контрадикцији са Елсијевим сопственим наводима на следећој, 396. страни где се каже да је пред почетак убијања у дворишту зграде Дуванског монопола у једном тренутку било 2.000-2.500 регрута а изван дворишта додатних 1.000, укупно 3.000-3.500, дакле више него што су пошли из Призрена.

У претходном тексту смо нешто дуже образлагали несигурност података о бројкама погинулих које су пружали неки од преживелих јер се то наметнуло као проблем због изостанка довољног броја поузданијих архивских извора. Међутим, техничка ограниченост сваког човека да преброји велику групу људи у покрету и нареду никако није и једини нити најважнији ограничавајући фактор за аутоматско прихватање сведочења преживелих као веродостојна. Много је важније оно што се безброј пута показало код сведочења активних учесника неког догађаја, нарочито онда када је од самог догађаја до тренутка када се сећање саопштава прошло неко дуже време. У тим ситуацијама догађаји из прошлости не преносе се с никаквом „фотографском веродостојношћу“ већ су итекако натопљени тренутним идејним погледима самог сведока и његовог ширег друштвеног окружења. Дакле, у саопштеној прошлости јасно се осећа укус садашњости. Регрути који су преживели масакр у Бару своја сећања су почели да саопштавају деведесетих година двадесетог века, управо у време када је код великог броја косовских Албанаца преовладало мишљење да живот у оквирима Србије и Југославије за њих више не треба да буде опција. Врло је вероватно да је таква свест преовладала и код сведока масакра у Бару и да су у својим причама тај ионако мрачан догађај зацрнили још више да би дали свој прилог тези да је немогућ суживот са Србима и Црногорцима чији су неки њихови припадници били спремни да чине злочине какав је онај

у Бару. У ровитим друштвеним околностима људи воде рачуна да заштите себе. Пред крај деведесетих година, један број радикално настројених, претежно млађих косовских Албанаца одлучио је да се оружаном борбом супростави српској власти на Косову. Њихова оружана формација, Ослободилачка војска Косова – ОВК (Ushtria Çlirimtare e Kosovës – УЏК), борила се против српске војске, полиције и представника власти, али се бавила и цивилима, па и оним Албанцима које је сматрала за „српске улизице“ и томе слично. Албански регрути који су преживели масакр у Бару прикључени су партизанским јединицама које су се бориле за ослобођење Истре и Трста и после рата, као и сви партизански борци у Југославији, имали су одређене друштвене погодности, поред осталог, примали су и посебне, тзв. борацке пензије. То потврђује и један од преживелих регрута, Мехмед Каплани из Горњег Љубиња код Призрена, који је у разговору за призренски магазин *Alem* вођеном 2002. рекао да је све до деведесетих година примао борацку пензију, показујући притом новинару документа („Barski slučaj I dio“, доступно преко <https://forum.cdm.me/showthread.php?53405-Barski-slu%26%23269%3Baj> приступљено 15.08.2019). Неком плаховитом припаднику ОВК примање борацке пензије од југословенских (српских) власти могао је да буде довољан разлог да особу коју такву пензију прима процени као „сумњиву“. Могао је да буде „сумњив“ и свако ко се, на неки начин, добро позиционирао у државном апарату социјалистичке Југославије. Управо такав је био и најекспониранији сведок масакра у Бару, Азем Хајдини, који је после завршетка факултета неко време био виши инспектор Службе друштвеног књиговодства у Косовској Митровици, а од 1969. па до пензије главни инспектор Управе прихода Социјалистичке аутономне покрајине Косово (Azem Hajdini – Wikipedia https://sq.wikipedia.org/wiki/Azem_Hajdini приступљено 15.08.2019). У својим биографским подацима Хајдини је у каснијем периоду волео да истиче писма која је крајем 1966. слао вишим форумима Савеза комуниста у којима је тражио расветљавање барског случаја и због којих је позиван на разговор у Општински комитет Савеза комуниста у Косовској Митровици. Тиме је вероватно желео да истакне свој опозициони став, али је у исто време тиме показао и да је вероватно био члан Савеза комуниста, водеће политичке снаге у чијем програму је било

постојање Југославије са Косовом као њеним саставним делом. (Органи Савеза комуниста углавном нису позивали на разговор људе који су им слали писма уколико те особе нису биле његови чланови, већ су их прослеђивали другим организацијама. Аутор овог рада то зна из личног искуства.) Можда није случајно што је после кратке, прве књиге сећања на масакр у Бару из 1990, објављене у Немачкој, другу, обимнију књигу објавио управо 1998, када ОВК започиње велику офанзиву и успоставља контролу над не малим делом покрајине Косово. Објављивање књиге баш у то време могло је, поред осталог, да буде и знак лојалности *албанској идеји*. Књигу нисмо имали прилике да читамо, али су нам доступни неки други написи и интервјуи у медијима у периоду после објављивања књиге, а није реално очекивати да је у тим приликама Хајдини износио нека битно другачија гледишта од оних из књига. Из тих извора можемо да сазнамо да је Хајдини био склон да ионако негативан утисак који изазива масакр у Бару још више обоји негативизмом, па и нечему што делује као произвољност. Као пример узећемо интервју који је пред крај живота дао подгоричким *Vijestima* („Preživjeli svjedok masakra u Baru 1945. Azem Hajdini govori za ‚Vijesti‘ o surovim ubistvima“, *Vijesti*, 3. август 2010, доступно преко <https://forum.cdm.me/showthread.php?53405-Barski-slu%26%23269%3Baj> приступљено 15.08.2019). Поред осталог, Хајдини је рекао „да је покољ био планиран још у Призрену“, а нешто ниже и „да је акција организована са врха, уз одговорност албанских комуниста“, али не наводи никакав извор за ове своје тврдње. Те 1945. Хајдини је био младић од двадесет једне године, који се за време рата у јединицама Шабана Полуже (Shaban Palluzha) борио против партизана и када је та јединица разбијена, вероватно се као и други њени припадници неко време кретао по планинама, да би затим био мобилисан у партизанску Југословенску армију, преживео масакр у Бару и затим био у јединицама које су се бориле против немачких снага у Истри и око Трста. После завршетка рата вратио се на Косово, где је неко време био нижи чиновник, да би касније кренуо на школовање. Сасвим је очевидно да један непознат младић са таквим животним активностима у то време никако није могао да сазна ништа о било чему што планира нити штаб 46. дивизије у Призрену нити врх државе, било Југославије било Албаније, па ни да сазна да

евентуално спремају некакав покољ. Хајдини је ту тврдњу ипак изрекао, и то вероватно не само у поменутом интервјуу *Vijestima* већ и на другим местима.

Чињеница да су сведоци барског масакра били склони да „пресоле“ и „забибере“ оно чега се сећају о том догађају нипошто не значи да њихова сведочења не могу да помогну расветљавању истине, уз пажљиву анализу и упоређивањем са другим изворима. Овде ћемо дати пример жеђи. У сведочењима регрута понављају се изјаве да им спроводници нису давали да пију воде, барем не довољно. Мехмед Каплани каже: „Nisu nam davali vode, pa smo preko žica od djece u Skadru kupovali vodu za pet leka... Vranjanci i Piroćanci, koji su na nas prije toga pucali kada je neko htio da napuni vode iz rijeke.” Зејно Шефитагић прича: „...građani Skadra. Prodavali su nam vodu. Za jednu čuturicu vode tražili su 10 leka... Toliko sam bio žedan da kada su me prebacili u bolnicu, tražio sam vode. Nakon pregleda rane, jedna medicinska sestra donijela mi je fildžan vode. Nakon dugog vremena popio sam vodu i upitah je ponovo gdje je toalet. Stigavši do toaleta popio sam još malo vode i pao u nesvijest“ („Barski slučaj I i II dio“, доступно преко <https://forum.cdm.me/showthread.php?53405-Barski-slu%26%23269%3Baj> приступљено 15.08.2019). Азем Хајдини у интервјуу *Vijestima* каже: „Blizu puta nalazila se jedna česma. Bili smo jako žedni, bukvalno je nekima prijetilo ludilo. Trojica naših drugova, Jahir Murtezi, Ramadan Mihalići i Sulje Ali Morina iz sela Glabare pošli su kod oficira koji je blokirao česmu. Tražili su da piju vode. Oficir je naredio vojnicima da pucaju i poginuli su sva trojica“ („Preživjeli svjedok masakra u Baru 1945. Azem Hajdini govori za 'Vijesti' o surovim ubistvima“, *Vijesti*, 3. август 2010, доступно преко <https://forum.cdm.me/showthread.php?53405-Barski-slu%26%23269%3Baj> приступљено 15.08.2019). У партизанским изворима о проблему жеђи сазнајемо индиректно у монографији 25. српске бригаде, чији је 1. батаљон пратио други ешалон регрута, али не мартовски, већ онај априлски. Политички комесар тог батаљона Станко Младеновић написао је сећање на трагични догађај када се на реци Дрим преврнуо чамац са регрутима (Мадић и Јончић, 1989, стр. 251). По Младеновићевим речима, чамац је почео опасно да се љуља зато што су регрути покушавали да из реке захвате воду за пиће и на крају се преврнуо, а седамнаест-осамнаест Албанаца непливача се удавило. У књизи

је податак о томе да су регрути захватили воду из реке да пију дат скоро неприметно, у фусноти, а није ни речено да су регрути били врло жедни, али ми то сами закључујемо – сваки непливач се плаши воде, поготово набујале планинске реке какав је Дрим и било би логично да не љуља чамац јер може да се због тога напуни водом, па и да потоне, а путници непливачи утопе. Наше је мишљење да су регрути негде у својој глави имали свест о томе, али да им је страховита жеђ сузила ту свест, па су непрестано покушавајући да захвате воду не само љуљали чамац већ су га делимично и напунили водом, услед чега се он преврнуо. Поставља се питање зашто регрутима није давано да се довољно напију воде. Наше је мишљење да је то зато што су спроводници мислили да ће често точење воде реметити маршевску дисциплину и стварати могућност да неко од регрута побегне, као и да ће изнуреност жеђу обесхрабривати регруте да уопште и планирају бекство. Као са жеђу, слична је ситуација и са вршењем других физиолошких потреба. Зејно Шефитагић о томе каже: „Nisu nam dozvoljavali ni ... kao ljudi da izvršimo nuždu“ („Barski slučaj II dio“, доступно преко <https://forum.cdm.me/showthread.php?53405-Barski-slu%26%23269%3Baj> приступљено 15.08.2019). Већ помињани Баранин Никола Масо-ничкић о проласку ешалона кроз барско Поље каже: „Kolona se bila razvukla nekoliko kilometara kroz barsko Polje, a pričali su mi da se kad su prolazili od njih širio nesan miris“ („Visoki funkcioner UDB-e o masakru u Baru: to zlo će ispaštati i naši praunuci“ <http://mne.ul-info.com/visoki-funkcioner-udb-e-o-masakru-u-baru-to-zlo-ce-ispastati-i-nasi-praunuci/> приступљено 15.08.2019). Ешалони су се кретали претежно кроз планинске пределе Албаније где у марту сигурно није превише топло, већ обратно, па зној тешко да је могао да буде узрок несносног мириса. Ако су спроводници бранили регрутима да излазе из колоне да би захватили воду јер су се плашили да ови не побегну, из истог разлога су могли да им бране и да се мало издвоје из колоне да би вршили нужду, па су регрути били принуђени да бешике и црева празне у својој одећи. То је вероватно и био узрок несносног мириса.

Очигледно је да су се спроводници и регрути плашили једни од других, с тим да су спроводници били у знатно повољнијем положају јер су само они имали оружје. У суровим ратним околостима, нечији надређени положај може да разбукта садистичке пориве.

Међутим, коликогод је изазивало напетост, злостављање недавањем да се обаве елементарне потребе не би могло да се одреди као пресудно за догађање масакра, јер је сличног злостављања вероватно било у свих шест ешалона, а масакр се десио само са другим мартовским. Масоничић скреће пажњу на чињеницу да је по избијању рата, велики број Црногораца који су били колонисти на Косову и нарочито у Метохији, побегао одатле, а талијански окупатор им није дозволио да се растуре по својим родним местима широм Црне Горе, већ је око 400 породица колониста било смештено у Бару. Масоничић мисли да је присуство ових људи почело антиалбанско расположење и код сталних мештана Бара и створило погодну атмосферу да се код неких људи помисли и на освету, али не само према неким Албанцима који су учинили зло колонистима у Метохији, већ према Албанцима уопште. Албанске регруте у Бару нису масакрирали само припадници 10. црногорске бригаде, већ и цивили, обични грађани који су имали оружје („Visoki funkcioner UDB-e o masakru u Baru: to zlo će ispaštati i naši praunuci“ <http://mne.ul-info.com/visoki-funkcioner-udb-e-o-masakru-u-baru-to-zlo-ce-ispastati-i-nasi-praunuci/> приступљено 15.08.2019). У овом Масоничићевом размишљању има логике, али би се оно могло још више проширити. Наиме, албанско-српски (и црногорски) сукоб није почео тек између два светска рата када је југословенска краљевска власт покренула колонизацију Косова, Метохије и Македоније, већ знатно раније, нарочито када код ових народа почиње да се интензивира процес стварања модерне нације, а то је негде од друге половине 19. века. Од тада се смењују међусобна убијања и злостављања, освете и контраосвете. Сукоб није захватио само националне елите, већ најшире слојеве народа. Масакр у Бару би могао да се третира као једна од епизода тог дугог сукоба који још увек траје.

Међу регрутима је било и људи других националности осим албанске. Било је Бошњака из околине Призрена и Горе, међу њима су и сведоци масакра Мехмед Каплани и Зејно Шефитагић које смо цитирали. Каплани каже да су и неки Срби из Средачке жупе били мобилисани. Масоничић наводи да је међу убијенима и седам Србина из Косовске Митровице. С друге стране, према чланку из листа *Monitor*, и међу припадницима 10. црногорске бригаде који су извршили масакр било је десетак Албанаца, али не са Ко-

сова, већ из Улциња. Међутим, број регрута Албанаца је био пре-доминантан и управо зато су припадници 10. црногорске бригаде, уз саучестништво неких грађана Бара, и направили покољ – нису масакрирали злосрећне људе зато што су регрути, већ зато што су Албанци („Barski slučaj I i II dio“, доступно преко <https://forum.cdm.me/showthread.php?53405-Barski-slu%26%23269%3Baj> приступљено 15.08.2019; „Visoki funkcioner UDB-e o masakru u Baru: to zlo će ispaštati i naši prauunci“ <http://mne.ul-info.com/visoki-funkcioner-udb-e-o-masakru-u-baru-to-zlo-ce-ispastati-i-nasi-prauunci/> приступљено 15.08.2019; „Masakr u Baru – april 1945. godine“, *Monitor*, 02. април 2010, доступно преко <https://www.info-ks.net/vijesti/regija/76732/masakr-u-baru-april-1945-godine> приступљено 15.08.2019).

Националистичка идеологија доминира и код Срба и Албанаца од 19. века до данас. Само се у једном периоду учинило да је једна друга идеологија успела да озбиљно потисне национализам – то је била комунистичка идеологија. Њен интегрални део је интернационализам, док је национализам сматран за реакционарну идеологију против које се треба борити, што је партизанска војска којом су комунисти руководили и чинила. Југословенски партизани су се борили подједнако снажно против националистичких војних групација свих југословенских нација – усташа, четника, белогардејаца, љотићеваца, недићеваца, балиста и свих других. Албански партизани су се такође борили против „својих“, албанских националиста – балиста и других, а када су извојевали победу у Албанији, на позив југословенских партизана, неке њихове јединице су дошле на територију Југославије и бориле се против Немаца, четника, усташа, али и балиста. Комунисти су сматрали да у социјализму и комунизму који су желели да изграде, границе између земаља треба да буду само административне, тако да су се партизанске власти две земље лако договориле да се регрути са Косова који су требали да попуне југословенске партизанске јединице у Далмацији, до мора пошаљу најкраћим путем, преко северне Албаније до Скадра и Бара. Из извештаја које смо већ цитирали у овом раду (а који су дати у целости у прилозима IV, V, VI и VII на крају рада) види се да приликом проласка ешалона кроз територију Албаније није било проблема ни са становништвом ни са представницима власти. Истиче се сарадња са албанским

стражама у случајевима бекства регрута и сличним екцесним ситуацијама. Ешалони су се одмарали у војним објектима, нарочито се помиње касарна у Скадру. Када се описивао однос домаћег албанског живља и спроводника ешалона из 27. српске бригаде, у извештају штаба те бригаде стоји: „Албански живаљ је одушевљен према нашој борби и нашим покретом што се јавно манифестовало на приредби за грађанство у Куксу 26-III- увече. Титова слика је свуда истакнута са десне стране а Енвер Хоџа са леве. Приликом манифестације увек се скандира: ТИТО-ХО-ЏА. Албанци са симпатијом прилазе нашим борцима и официрима и са њима пријатељски разговарају интересујући се при томе за нашу борбу и покрет“ (Извештај штаба 27. српске бригаде штабу 46. дивизије о спровођењу новомобилисаног људства до Скадра, стр. пов. бр. 23 од 8. априла 1945, стр. 3, ВА, ф. НОВЈ, к. 1344, фасц. 5, док. 11).

Комунистичкој идеологији је страно угњетавање других народа, тако да је под комунистичком влашћу у послератној социјалистичкој Југославији, у односу на предратну Краљевину Југославију, дошло до велике афирмације албанске народности – отворене су школе на албанском језику, од основне до факултета, као и позоришта, средства информисања и друге културне установе; у државној администрацији је у службеној употреби поред српског језика био и албански; учињен је велики напор да се покрене развој економски неразвијених крајева у којима су живели Албанци. У том оптимистичком почетку, комунисти су сматрали да се треба борити против сваког национализма, али нарочито против национализма у сопственој нацији. На Оснивачком конгресу Комунистичке партије Србије одржаном 8-12. маја 1945, водећи српски комунисти су снажно иступили против српског национализма, а у другој глави конгресне резолуције пише: „... пред комунистичком партијом Србије (се) поставља као основни задатак борба против шовинистичких и хегемонистичких тенденција и то углавном великосрпских, борба за братски однос међу свим националним групама које живе у Србији, Војводини, Косову и Метохији, борба за најпотпуније остварење националних права свих националних мањина...“ (*Оснивачки конгрес КП Србије*, 1972, стр. 226). Нарочито је занимљиво иступање Александра Ранковића, тада најугицајнијег

комунисте из Србије. У једној од својих дискусија он је дотакао управо нашу тему – убиство регрута у Бару. У прилогу VIII на крају рада ту дискусију дајемо комплетну, а овде издвајамо само неке делове:

Ми бисмо погрешили, ако овде на овом партијском састанку не би навели извесне страшне грешке, које су почињене баш пред Шиптарима... Догодиле су се ствари такве које најбоље говоре и о шовинизму и о локалпатриотизму, и уопште о неправилном односу комуниста према масама... наши другови руководиоци уместо да читаву ствар реше тако да не развијају сукоб, они су хтели да их казне, хтели су да примене репресалије, хтели су да стрељају 40 Шиптара за једног убијеног борца. Избиле су буне... А наши руководиоци отворили су ватру и убили 300 Шиптара... Други случај, који је опет последица бирократизма и злочиначке бесвесности, јесте да су неки Шиптари из тог транспорта, смештени у просторијама где је раније био неки магацин нека барутана. И ту се угушило 130 људи... Шиптари су изгубили поверење... (*Оснивачки конгрес КП Србије, 1972, стр. 157-158*)

У дискусији се Ранковић дотиче и броја убијених. С обзиром да се конгрес одржавао свега четрдесетак дана после догађаја у Бару, могуће је да ни Ранковић није знао све детаље. Пажљивији читалац ће се сетити да је Ђуричковић рекао да је истрага о догађајима у Бару вођена и у Београду после рата, а у време када је Ранковић на партијском конгресу изговорио цитирану дискусију рат је још увек трајао, макар и у завршној фази. Ова дискусија, дакле, није толико значајна због навођења броја погинулих, већ због снажне критике грешака које су учињене према Албанцима (Шиптарима). На свакога ко зна да је касније Ранковић постао икона српских националиста, наведена дискусија оставља јак утисак. На Ранковићевој сахрани 1983. у Београду, према многобројним сведоцима, окупило се сто хиљада људи. Медији су о сахрани информисали тек када је обављена, није било организованог доласка људи из предузећа и школа, цела та маса дошла је спонтано. Осамдесетих година комунистичка идеологија била је у опадању и та огромна маса сигурно се није окупила зато што је Ранковић био комуниста, нити су већина окупљених били комунисти по убеђењу већ

вероватно у највећем броју српски националисти шовинистички настројени према Албанцима који су Ранковића волели јер су га везивали за ригидну политику према Албанцима.

Како се десило да комунистичка идеологија, тако полетна у почетку, осамдесетих година потпуно поклекне пред национализмом, да чак и водећи партијски органи и најистакнутији појединци постану промотери национализма?

Док Комунистичка партија није освојила све полуге власти, пре и за време Другог светског рата, у њу се није улазило из каријеризма, већ из убеђења. Чак и пред крај рата, крајем априла 1945, у ужој Србији је било свега 23.848 чланова Партије, 4.894 кандидата и 23.117 скојеваца – чланова СКОЈ-а (Савез комунистичке омладине Југославије). У Војводини је било 12.023 чланова Партије, 3.543 кандидата и 17.548 скојеваца, а на Косову и Метохији – 2.247 чланова Партије и 3.455 кандидата и скојеваца (*Оснивачки конгрес КП Србије*, 1972, стр. 19). У наведене бројке није урачунато чланство из војних јединица где је пред крај рата пријем у Партију био појачан, али и када би се оно бројало, опет би испало да су чланови Партије и СКОЈ-а били изразита мањина у друштву. У партизанским јединицама су у почетку били само добровољци па су комунисти као водећа снага партизанског покрета углавном успевали да одржавају ону етику борбе каква је произилазила из комунистичке идеологије. Пред крај рата ситуација се мења. После обећане амнестије за све оне који нису, како се то говорило, „окрвавили руке“, у партизанске редове су прихваћени и они дотадашњи припадници квислиншких и националистичких снага који су изразили спремност да се боре против окупатора. Радоје Дакић, политички комесар Другог ударног корпуса у оквиру кога је била и 10. црногорска бригада, 16. септембра 1944. послао је писмо свим подређеним јединицама да се појача будност до највећег степена јер је у том периоду био појачан прилив људства који су до тада били у четницима (*Х црногорска*, 1984, стр. 26-27). Ситуација се додатно усложњава када је од краја лета 1944. почела мобилизација војно способних мушкараца млађих годишта на свим оним територијама са којих је окупатор трајно отеран. До краја рата у Србији је мобилисано чак 272.463 лица (*Оснивачки конгрес КП Србије*, 1972, стр. 18-19). Добровољци су постали изразита мањина. Дошла је велика маса људи који

су прихватили командну улогу комуниста, али су са собом носили и сав пртљаг својих дотадашњих идејних ставова од којих, свесно или несвесно, нису лако могли да се одвоје. Додуше, у јединицама је вршен доста интензиван политички рад, у паузама између борбених активности била су честа политичка предавања. Међутим, велико је питање колики је био њихов реални ефекат. У књизи о 10. црногорској бригади се, поред осталог, каже: „... у оквиру политичкога рада поклањали смо посебну пажњу његовању и развијању братства и јединства наших народа...” (*Хирногорска*, 1984, стр. 236). Међу борцима 10. црногорске који су слушали оваква предавања сигурно је било и оних који су учествовали у убијању албанских регрута. Дакле, и поред идејно-политичког рада, у Бару је било довољно да чарке између спроводника и регрута толико усковитлају националистички талог у свести припадника 10. црногорске да они бестијално побију велики број припадника другог народа. Поред политичког деловања, комунистичко партизанско руководство је настојало да се жељени однос према другим националностима учврсти и директно кроз наредбе. Тако, на пример, чим су јединице 27. српске бригаде у новембру 1944. ступиле на територију Косова, политички комесар бригаде послао је наредбу свим потчињеним јединицама о коректном понашању према албанском становништву, без обзира на то што је пре тога, у тешким борбама око Врања и Бујановца против немачких снага које су се повлачиле из Грчке, наоружано албанско становништво активно помагало немачке снаге дејствујући управо против 27. српске бригаде (Наредба политичког комесара 27. српске бригаде о понашању према албанском становништву на Косову и Метохији, ВА, ф. НОВЈ, к. 1344, фасц. 1, док. 3). У сличном духу је интонирана и наредба штаба исте бригаде да се заробљена и ухапшена лица приликом спровођења и саслушања не злостављају (Наредба штаба 27. српске бригаде да се ухапшени и заробљени не злостављају, ВА, ф. НОВЈ, к. 1344, фасц. 6, док. 4). Међутим, у овом раду смо већ истражили да су Албанци спровођени за Бар ипак злостављани недозвољавањем да се угаси жеђ и да се излази из колоне да би се вршиле физиолошке потребе, иако нису били ни заробљеници ни ухапшеници, већ регрути. (Обе поменуте наредбе дате су у целости на крају рада као прилози I и II.)

Из горе наведеног би могло да се закључи да је комунистичко руководство у војсци у одређеним ситуацијама жмурило пред на-

ционалистичким појавама, није до краја ишло у њихово разобличавање да не би угрозило свој неприкосновени ауторитет код свих војника, па и оних који су националисти, а све због тога да се одржањем потпуне контроле над војском осигура власт Комунистичке партије после рата. Због тога, вероватно, нико у партизанској војсци није озбиљније кажњен због догађаја у Бару, нити се о њему уопште писало. Ствари се додатно усложњавају од средине шездесетих година када социјалистичка Југославија улази у економску кризу која је мање-више трајала до њеног распада. Са економском је дошла и политичка, па и криза друштва уопште. Партија легитимет своје власти није желела да проверава на слободним, демократским изборима, а један од начина одржања власти је било све веће и веће попуштање пред национализмом. Крајем осамдесетих година, кокетирајући са национализмом у сопственом народу, тадашња политичка руководства југословенских република и покрајина дала су свој допринос крвавом распаду Југославије. И поред велике осеке комунистичке идеје у данашње време, националисти се и даље баве комунистима и нападају их. Српски националисти замерају српским и свим југословенским комунистима што су Албанцима у социјалистичкој Југославији дали аутономију на територији Косова и Метохије, без обзира што су Албанци тамо чинили апсолутну већину становништва. Албански националисти замерају албанским комунистима што се партизанска војска Албаније борила против балиста и других националистичких снага не само у Албанији, већ и на територији Југославије, као и зато што су дозволили југословенским партизанима да косовске регруте спроведу до мора преко албанске државне територије. У том смислу, барски случај је постао и део дневно-политичких борби – 2010. године Демократска странка Албаније искористила је масакр у Бару за напад на ривалску Социјалистичку партију Албаније – наследницу комунистичке партије у Албанији, јер је њен лидер Рамиз Алија био један од руководилаца албанских партизанских јединица које су деловале и на територији Југославије („Likvidacija albanskih regruta 1945. u Baru“, *PCNEN*, 07.06.2010. <https://www.pcnen.com/portal/2010/06/07/likvidacija-albanskih-regruta-1945-u-baru/> приступљено 15.08.2019). Нешто касније појавила се и књига Урана Бутке, некадашњег члана поменуте Демократске странке Албаније и неко време њеног посланика у албанском парламенту, која се бави

догађајима у Бару, с посебним акцентом на одговорност тадашње албанске комунистичке власти, под насловом *Masakra e Tivarit dhe përgjegjësia e shtetit shqiptar* (Барски масакр и одговорност албанске државе). То је једна од оних књига за које смо на почетку рада рекли да нам нису биле доступне. Према приказу Буткиних ставова на косовском порталу *Telegrafi* и он пише о великом броју убијених у Бару и приликом спровођења до њега, као и да је масакр осмислила и извела југословенска комунистичка држава у договору и сарадњи са албанском комунистичком владом. У приказу није дато Буткино образложење ових тврдњи („Masakra e Tivarit: Enveri urdhëroi – ‚vrisni kosovarët!‘“, *Portali Telegrafi*, 31.03.2019. <https://telegrafi.com/masakra-e-tivarit-enveri-urdheroi-vrisni-kosovaret/> приступљено 15. 08. 2019).

Чини се да је основни разлог због кога су комунисти заташкали масакр у Бару процена да може да доведе у питање њихове преоптимистичке тврдње да је комунистичка власт донела или ће брзо донети складан развој међунационалних односа, укључујући и оне који су у дужем периоду били лоши, као албанско-српски (и црногорски). У Србији и Црној Гори јавност, укључујући и академску, углавном је наставила да ћути и после урушавања социјализма због снажног присуства национализма у свим сферама друштва. Реално причати и писати о догађајима у Бару значи директно демантовати један од највећих српских и црногорских националистичких митова – да Срби и Црногорци у својој историји, тобоже, нису чинили геноцидне поступке, већ су само били жртве геноцида. Националистичко виђење доминантно је и у албанској јавности, само се не испољава у минимизирању догађаја у Бару као код српске јавности, већ супротно, у честом бављењу овом темом, истицању злостављања регрута и преувеличавању броја жртава које иде до нелогичности. Чини се да је такво третирање догађаја у Бару у функцији доказивања да је сваки живот Албанаца у истој држави са Србима немогућ.

Барски случај потребно је и даље истраживати на што доследнијој методологији – без националистичког навијања прецизније утврдити број настрадалих у масакру и размере злостављања регрута током спровођења. Такође треба поуздано и непристрасно испитати тврдње да је, наводно, унапред постојао некакав план о убијању регрута. Црногорски истраживачи би могли да покушају

да пронађу извештај црногорске ОЗН-е о догађајима у Бару за који се говори да постоји (или да је постојао), али га нико није обелоданио. Можда би било корисно обратити се и породици покојног Николе Масоничића и видети шта је са том грађом о барском случају коју је он, наводно, спремио за штампу и о чему се ту, заиста, ради. Српски истраживачи би могли да се заинтересују да ли негде у Београду још увек постоји извештај о истрази за коју Ђуричковић каже да је вођена после рата баш у Београду. Албански аутори би дали допринос, поред осталог, и тиме што би своје радове омогућили доступнијим и својој и међународној јавности тако што би их представљали комплетно и у електронској, а не само папирној форми. Досадашња пракса да се њихови радови објављују само на албанском језику и то недоступни на интернету може да остави утисак да су у одређеној мери писани, пре свега, за унутрашњу употребу, укључујући и политичку.

Албанско-српски сукоб предуго траје. Научници би дали свој допринос његовом превазилажењу што објективнијим расветљавањем догађаја из прошлости, па и догађаја у Бару 1945. године.

ЛИТЕРАТУРА

- Dedijer, V. (1981). *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*. 2, Rijeka, Liburnija; Zagreb, Mladost.
- *X [Десета] црногорска народно ослободилачка ударна бригада*. (1984). Титоград, Побједа.
- Ђуричковић, В. (1990). *Сјећања, размишљања, реаговања*, Београд, Војноиздавачки и новински центар.
- Elsie, R. (2012). Kosovo and the Bar Tragedy of March 1945. *Südost-Forschungen*, 71, 390-400. www.elsie.de/pdf/articles/A2012BarTragedy
- Мадих, М., Јончић, Д. (1989). *Двадесет пета српска бригада*, Београд, Војноиздавачки и новински центар.
- Масонић, Н. (ur.) (2005). *Pokoljenjima za pamćenje : opština Bar u NOR-u i revoluciji 1941-1945*, Bar, Opštinski odbor SUBNOR-a.
- *Оснивачки конгрес КП Србије : (8-12. мај 1945)*. (1972). Београд, Институт за историју радничког покрета Србије.
- Petranović, B. (1988). *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Knj. 2, Narodnooslobodilački rat i revolucija : 1941-1945*, Београд, Nolit.

- Вујовић, Ђ. (1997). *Црна Гора у народноослободилачком рату 1941-1945*, Подгорица, Историјски институт Црне Горе.
- Живковић, А. (1991). *Двадесет седма српска НО бригада : од Видлица до Јадрана*, Београд, Институт за савремену историју; Републички одбор СУБНОР-а; Војноиздавачки и новински центар.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Војни архив – Београд (ВА) – фонд Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ)

ПРИЛОГ I

Наредба политичког комесара 27. српске бригаде о понашању према
албанском становништву на Косову и Метохији

The order of the political commissioner of the 27th brigade about the behaviour
towards Albanian people on Kosovo and Metohija

Штаб 27 бригаде
16.XI.44 год.

БОРЦИМА И РУКОВОДИОЦИМА СВИХ ЈЕДИНИЦА ОВЕ БРИГАДЕ⁶.

Доласком наших јединица на ову територију где партизанске снаге нису до сада оперисале постављају се пред све наше борце и руководиоце нови задаци а то је:

Од јучерашњег непријатеља створити наше пријатеље који ће се раме уз раме са нама борити противу окупатора па и самих њихових зликоваца који су их до данас заваравали и још увек их заваравaju.

Свакога онога који и даље буде помагао окупатора и супроставља се нама ми ћемо га немилосрдно уништавати, али све од нашега става и наших поступака зависи колико ћемо имати непријатеља.

Све оне злочовце који су пали ли и пљачкали наша села, стићи ће их освета народног суда и одговараће за своја дела према одлукама трију великих савезника „Да ће сваки злочинац бити осуђен на ономе мету од оног народа где је правио злоине.“

Принципи наше борбе су стварање братства и јединства свих поштених народа без обзира на веру и народност.

Наше јединице које су дошле на овај терен нису дошле да пале и пљачкају него да ослободе од окупатора и домаћих зликоваца овај заведени народ и да му својим држањем и својим ставом докажемо да смо права Н.О.В.

Однос према шифтарском народу и његовој имовини мора да буде најлепши јер не смемо дозволити да окренемо шиптарски народ противу себе.

Не само што нећемо правити грешке у односу на његову имовину већ је дужан сваки борац и руководиоц свуда и на сваком месту објашњавати о циљевима наше борбе.

Сваки борац дужан је поштовати њихову веру обичаје као и њихове жене као што су код њих најосетљивија питања.

У вези свега овога најстрожије ће бити кажњен саки борац и руководиоц који направи ма и нај мањи неправдан поступак и да стекнуи шиптари о нама лоше мишљење.

Ово прочитати пред стројем упознати свакога борца и руководиоца о нашем поступку према народу и његовој имовини.

Штаб батаљона одн. команданти биће одговорни у колико не упознају свакога борца са овом наредбом .

СМРТ ФАШИЗМУ - СЛОБОДА НАРОДУ!

за штаб, пол. комесар-мајор
Алекса Ракочевић с.р.

⁶ Због аутентичности, преписи докумената нису лекторисани.

ПРИЛОГ II

Наредба штаба 27. српске бригаде да се ухапшени и заробљени не злостављају
 The order of the 27th Serbian brigade headquarters related to not abusing the
 arrested and captivated

ШТАБ
27 СРПСКЕ БРИГАДЕ
ПОВ.БР.3.
3.1.1945 год.
ПОЛОЖАЈ

Обавешт. Центру 27 Српске Бригаде
ШТАБУ БАТАЉОНА

Штаб 46 Дивизије актом својим бр.Пов.136. од 30.12.1944 год наређује следеће:

С обзиром што се наше јединице налазе на терену где постоји четничко – Шиптарских банди,то наше јединице из дана у дан хапсе сумњива лица и спроводе даље.Како међу ухапшеним и осумњиченим има људи који нису злочинци то исти после ослобођења т.ј.пуштања на слободи причају шта су све чули и видели а особито претрпели док су били на саслушањима и у затвору код нас т.ј.наших штабова и обавештајних центрова.

Редовна је појава да када се неко у хапси прво добије батине од патроле и онда редом све по надлежности преко команди и штабова и об.центрова и када дође где стварно треба да се саслуша и да добије праву казну он је већ испребиијан,и у већини случајева израђавен са лакшим телесним повредама,тако да је осумњичени и прав неможе се пустити на слободу док не оздрави.Како се овокости са нашом борбом и покретом,а да се више неби десило,-

НАРЕЂУЈЕМО

1.-Ни једно лице ,без обзира које дали је злочинац или није несмије се тући,него се има стажарно спроводити до овога штаба.Оваква лица ако су опасна могу се везатиали свака туча отпада.

2.-Саслушања имају вршити опуномоћеници-повереници ОЗНеовог штаба. Ово све да би се избегао неправилаан рад према ухапшенима или заробљенима ,који до сада био веома велик јер су чак команданти и поједини чланови штаба бригада тукли хапшене и осуњичене ,саслушавајући их лично штомного крњи ауторитет наших команданата и штабова у оч иманарода.

3.-Ово наређење саопштити свима борцима,подофицирима,официрима и политичким комесарима,без обзира коју функцију врше,да се у будуће неби десили овакви слични случајеви који крње углед нашег покрета војске и руководиоца.Наравно саопштити им потребно из овог наређења.

4.-Ако се у будуће деси случај да се хапшеници саслушавају како ко стигне и још ударају биће одговорни штабови бригада за неизвршење овог наређења,и не преношење истог детаљно како треба потчињеним.

ПРЕДЊЕ СЕ ДОСТАВЉА ЈЕДИНИЦАМА ОВЕ БРИГАДЕ НА ТАЧАН ПОСТУПАК И ПРАВИЛНО ПРИМЕЊИВАЊЕ.

СМРТ ФАШИЗМУ – СЛОБОДА НАРОДУ

ЗА ШТАБ,ЗАМ.К-ТАП.Поручник,

(печат)

(потпис)

ПРИЛОГ III

Извештај штаба 46. дивизије Оперативном штабу за Косово и Метохију о упућивању мобилисаних Шиптара за Скадар (први, други и трећи ешалон крајем марта, када је извршавање задатка започело – напомена аутора)

The report of the 46th division headquarters to the Operational headquarters for Kosovo and Metohija about the sending of mobilized Albanians to Skadar (first, second and third echelon in the end of March when the carrying out of the mission started – author's note)

(штамбиљ)

Извештај о упућивању мобилисаних шиптара за Скадар.

ОПЕРАТИВНОМ ШТАБУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ
ЈУГОСЛОВЕНСКЕ АРМИЈЕ.

У вези наређења тога Штаба Стр.Пов.Бр.67 од 22 марта 1945.године,извештавамо да су таранспортовани мобилисани шиптари за Скадар, овим редом;

ПРВА партија упућена је 24 марта у 7 часова.У овој партији упућено је 2600 шиптара а спроведени су са 30 руководиоца из далматинских бригада и један батаљон 27 бригаде.

ДРУГИ транспорт упућен је 26 овог месеца 6 часова.У овом транспорту упућено је 2400 шиптара а спроведени су од штаба и приштабским јединицама и једним батаљоном 27 бригаде.

ТРЕЋИ транспорт упућен је 27 марта у 6 часова.У овој партији упућено је 2700 шиптара а спроведени су са два батаљона 27 бригаде.

Упућивање транспората извршено је у највећем реду,без инцидената и заостајања.

90 шиптара је задржала лекарска комисија од којих су 80 оболења од пегавог тифуса,а остали тешка туберкулоза и друге болести.Заражени од тифуса очишћени су од вашака и биће данас смештени у заразно одељење Косметове болнице.

Смрт фашизму – Слобода народу.

За штаб,
Командант, потпуковник,
(потпис)

ПРИЛОГ IV

Извештај обавештајног официра штаба 27. српске бригаде обавештајном одсеку 46. дивизије о спроводу Шиптара до Скадра и Бара

The report of the intelligence officer of the 27th Serbian brigade headquarters to the secret intelligence service of the 46th division about the sending of Albanians to Skadar and Bar

Ш т а б

27 српске бригаде.
Југословенске Армије.
Об.бр.99.
6 априла 1945 год.
положај.

Доставља извештај о
спроводу шиптара до
Скадра и бара.

ШТАБУ 46 ДИВИЗИЈЕ-ПОЛОЖАЈ.
(за обавештајни отсек)

Према наређењу штаба 46 дивизије наша бригада добила је за задатак групу шиптара од 7000 шиптара спроведе у 3 ешалона до Скадар.

I. ешалон кренуо је 24 марта 1945 године, у 6 часова изјутра. Приликом спровода овог ешалона десио се један инцидент у куксу. 5 шиптара покушали су да побегну али су наишли на Албанску стражу. Том приликом један од тих шиптара бацио је бомбу на албанску стражу где је ранио једног албанског стражара. Ова група од 5 шиптара није успела да побегне, већ су 3 шиптара убијена а 2 жива ихвачена од стране Албанске страже и предати и предати истом ешалону од кога су побегли. У селу Фука Арса покушао је да побегне 1 од шиптара који су ухваћени у Куксу. Истоме није успело бегство и по II пут већ је ухваћен и на лицу места стрељан. Овај ешалон стигао је у Скадар а одатле за Бар без иједног другог инцидента.

II. - ешалон кренуо је из Призрена 26 марта 1945 године, и стигао је у Скадру 30 марта 1945 године, без икаквог инцидента.

Овај је ешалон предат 10 црногорској бригади која је дошла ис Бар.

Један шиптар из II ешалона на путу између Скадра и Бара, покушао је да једном Црногорцу одузме пушку, али то му није успело. Исти је од стране те бригаде везан и дотеран у Бар. Када је овај ешалон стигао у Бар, везаног шиптара повели су црногорци на стрељање. Он је том приликом почео да запомаже и да позива остале шиптаре да му притекну у помоћ, јер ће и они исто тако проћи. Од једног је настало комешање код шиптара и један из групе бацио бомбу на борце 10 црногорске бригаде. Борци су са 10 црногорске бригаде отворили ватре на ову групу из које је била бачена бомба. Истовремено скочили су и грађани града Бара у помоћ 10 црногорској бригади мислећи да су се шиптари побунили. Епilog овог инцидента био је 452 мртвих и 104 рањених шиптара.

III Ешалон кренуо је из Призрена 27 марта 1945. године и стигао у Скадру 31 марта 1945. год. На путу од Призрена до Скадра није се десио никакав инцидент. Наша бригада после инцидента у Бару добила је задатак да III ешалон спроведе од Скадра до Бара. 1-IV-1945. г. извршен је претрес овог ешалона у Скадру и том приликом пронађено је 25 бомбе, 2 пиштоља и 7 четничких кама. Истога дана један шиптар у касарском кругу, где се овај ешалон сместио напао је једног нашег стражара да му са намером одузме пушку. Исто му није успело, пошто су наши борци притекли у помоћ нашем борцу и нападача савладали и свезали. Овај шиптар доцније је стрељан.

2-III-1945. г. око 1 сат после пола ноћи на скели пристаништа реке Бојане у Скадру где се је вршило пребацивање шиптара за Бар, десио се следећи инцидент са другом групом шиптара од 200 људи која је требала прећи преко скела. Док је прва група од 200 шиптара прелазила преко Бојане, друга је група била већ на обали. У једном моменту мотор на скели, када је скела стигла на средину Бојане, престала да ради. Један шиптар из друге групе која је чекала на обали, гурнуо је нашег стражара у Бојани и викнуо: држите србе они хоће да нас потопе све у води. У том моменту шиптари друге групе почели су да гурају наше стражаре и да беже улицама. Наши борци одмах су отворили ватру на ову групу која је покушала да бежи улицама и том приликом убијено је 5 шиптара и један наш борац, рањено 1 наш борац, који је доцније умро и 9 шиптара који се сада налазе у Скадру у болници. Шиптар који је викнуо држите србе, скочио је у Бојану са намером да је преплива, али се том приликом утопио. Овом приликом нашим јединицама притекли су у помоћ и албански стражари, који су били на стражи код скеле и када су чули да је један наш друг погинуо, саветовали су нам да све шиптаре поубијамо јер су сви балисти.

Другог инцидента сем овога до Бара није било.

Расположење шиптара за време овог покрета било је доста добро. Сви су они мислили да иду за Албанију. У почетку били су неповерљиви према нама, али када су почели добијати редовно храну за време покрета, расположење према нама све више и више се побољшавало. У редовима шиптара било је доста зликоваца који су протурали разне верзије, како они иду сада на раду у Далмацији и да се више неће вратити својим кућама. Вероватно да је постојало многих који су одржавали везу са Косметовским

ПРИЛОГ IV

(друга страна документа)

комитетом на Косову. Нашим добрим понашањем ти поједини злочинци нису успели да нас у поведи са собом и као што је горе наведено, све три групе док смо их ми спроводили стигли су до барбаричке без већих жртава. За време целог овог покрета наше бригаде чекале је на најлесни пријем код Албанског живља и Албанских власти. Сви наши руководиоци Албанци говоре да они знају само за Југославију, јер их је Југославија за време три године "херојско ослободилачке борбе" помагала, што чини и данас.

Резултате која постоје у Албанији, а нарочито у Скадру покушавамо да је да дође у везу са шиптарима које смо ми спроводили. Истима је донесла и успела, пошто су сви берсери из Скадра били мобилисани ради шиптара и бријања шиптара. У близини касарског круга долазили су поједини Албанци и међу њима и неколико оца. Вероватно да су успели да убеди коју нареду, јер сви већи инциденти који су се догађали после пристизања евакуисаних у Скадру, т. ј. њиховог додира са шиптарима којих смо ми спровели.

Смрт фашизму - слобода народу!

Народник за об. службу

за Црну
Начел. штаба, п. поручник,

комитетом на Косову. Нашим добрим понашањем ти поједини зликовци нису успели да масу поведу за собом и као што је горе наведено, све три групе док смо их ми спроводили стигли су до одређене тачке без већих инцидената. За време целог овог покрета наша бригада наишла је на најлепши пријем код Албанског живља и Албанских власти. Сами виши руководиоци албанци говоре да они знају само за Југославију, јер их је Југославија за време три године Народно ослободилачке борбе помагала, што чини и данас.

Реакција која постоји у албанији, а нарочито у Скадру покушавала је да дође у везу са шиптарима које смо ми спроводили. Истима је донекле и успела, пошто су сви бербери из Скадра били мобилисани ради шишања и бријања шиптара. У близини касарског круга долазили су поједини албанци а међу њима и неколико оца. Вероватно да су успели да убавекоју паролу, јер сви већи инциденти који су се догодили после пристизање ешалона у Скадру, т. ј. њиховог додира са шиптарима којих смо ми спровели.

Смрт фашизму – слобода народу!

Помоћник за об. службу

за Штаб
Начел. штаба, п. поручник,

ПРИЛОГ V

Извештај штаба 27. српске бригаде штабу 46. дивизије о спровођењу
новомобилисаног људства до Скадра

The report of the 27th Serbian brigade headquarters to the 46th division
headquarters about the sending of newly mobilized people to Skadar

(штамбиљ)

Доставља извештај о спровођењу новомобилисаног људства до Скадра.-

ШТАБУ 46 ДИВИЗИЈЕ ЈУГОСЛ.АРМИЈЕ,-

У вези заповести тога штаба Стр.Пов.бр.47, ова бригада је добила задатак да спроведе групу од 7376 мобилисаних шиптара до Скадра.Ово мобилисано људство бригада је спровела до Скадра,а делимично и до Бара у три ешалона и то:

I.Ешалон,командант п.поручник Пејчић В.Јован,командант I.батаљона 27 бригаде:са-став:2394 мобилисаних шиптара и цео I.батаљон 27 бригаде као спровод,који је кренуо из Призрена 24 марта 1945.году 7 часова.Требао је кренути у 6 часова али пошто хлеб није био на време готов то је покрет извршен један сат касније.Људство је добило суву храну за два дана.Истог дана ешалон је стигао у Куксу око 18 часова где је и занео.У ноћи 5 шиптара покушали су бегство али су наишли на албанску стражу на коју је један од бегунаца бацио бомбу те ранио једног албанског стражара.Од њих пет том приликом је убијено три шиптара а два су ухваћена жива и предата команданту ешалона.

25-III-1945.године ешалон је кренуо из Кукса и у току дана стигао до на 10 км.испред Фуши Арсита где је и занео.Ту је један од двојице,који су бежали у Куксу и по други пут покушао бегство,али је ухваћен и стрељан.

У току 26-III-1945.г.ешалон је превалио пут од преноћишта испред Фуши Арсита до разрушеног моста на реци 15 км.иза Пуке где је занео.У току ноћи преко реке је пребачена комора и стока.27-III-1945.г.увече ешалон је стигао у Скадар без икаквих даљих инцидентата.

28-III-1945.г.ешалон се одмарао у Скадар. 29-III.пола I батаљон са мобилисаним шиптарима извршио је покрет до Бара где су шиптари предати 9 дивизији,а друга половина је камионима враћена за Призрен. 30-III до I-IV камионима по деловима је пребациван батаљон,тако да је I-IV до 19 часова цео био пребачен у Призрен.

II Ешалон.Командант потпоручник Божидар Радисављевић,командант 4.батаљона.Са-став:2.382 мобилисаних шиптара,4 батаљон 27 бригаде ојачан приштабским јединицама бригаде:дисциплинском четом,извиђачким водом и водом за везу.Са овим ешалоном ишао је штаб бригаде.Ешалон је кренуо 26-III-1945.г. из Призрена у 6 часова.Око 18 часова је стигао у Кукс где је и занео.У току тога дана је пређено око 37 километара.Маршевска дисциплина је била добра.Изосталих није било нити је пак ко покушао бегство.27-III-1945.г.ешалон се кренуо из места Кукс у 3 часа и прешавају у току дана око 61 километар стигао је у Фуши Арситу око 23 часа где је и занео.У току дана јавило се 31 шиптар за лекарску од којих је остало 8 у болници,од тифуса а остало је пошло са јединицом.Истог дана један шиптар скочио је са моста и разбио се код места Фуши Арсита где је и остављен.За време марша дисциплина је била добра.28-III ешалон је кренуо из Фуши Арсита у 8 часова и стигао у току дана до разрушеног моста 18 километара иза Пуке.У току ноћи су пребачена кола и коњи и извршен прелаз преко реке.Ту се и знојило.Маршевска дисциплина мало попустила услед преморености људства као и услед саботаже од стране шиптара који су развлачили намерно колону.Дезертирали су 4 шиптара која су од стране 2 и 3 батаљона ухваћени и отерани даље.

29-III-1945.г.ешалон је кренуо са места преноћишта и око 13 часова стигао на реку Дрим где је скелом почело пребацивање преко реке.Пребацивање је ишло доста споро тако да је трајало до 24 часова услед чега се није могло ићи даље већ се морало ту занећи.Одатле су побегла 3 шиптара који су ухваћени од стране 2 и 3 батаљона.У току дана прешло се око 40 километара. Дисциплина је била мало попустила услед преморености и врло слабог стања обуће и одеће код наших бораца.30-III-1945.год.ешалон је око 8 часова стигао у Скадар где се сместио у касарни.Око 11 часова мобилисано људство је предато 10 Црногорској бригади.4 батаљон и приштабске јединице су се сместиле у засебним зградама касарне ради одмора.

Из Призрена је поведено 2382 а Црногорској бригади предато 2367 дакле од 15 и то:8 у болници од пегавца,3 побегли и ухваћени од 3 ешалона и један скочио са моста и разбио се.У току марша није се појавило заразних болести код наших бораца.Дисциплина је била добра.Стање

одеће и обуће врло слабо.

III ешалон. Командант Ђири Стојичковић, командант 2 батаљона 27 бригаде. Састав 2600 мобилисаних шиптара 2 и 3 батаљон 27 бригаде као спровод. Из Призрена кренуо 27-III-1945. г. у 6.30 часова. У току дана превалио око 37 километара и стигао у Куксу где је заноћио. Одатле је враћено натраг 47 болесних шиптара. 28-III-т.г. кренуо ешалон и преваливши у току тога дана око 61 километар и стигао на преноћиште у Фуши Арситу. Из Фуши Арсита је враћено 25 болесних шиптара. У току 29-III-ешалон је превалио око 40 километара и стигао на преноћиште код места на реци 15 км. даље од Пукџе. Одатле је враћено 2 болесна шиптара. У току 30-III превалио је око 30 километара те је ешалон заноћио на реци Дриму код Скеле, где је вршено пребацивање преко реке. Пребацивање је ишло доста тешко, те се није могло продужити одмах за Скадар већ је ту ешалон и преноћио. 31-III- ујутру око 8 часова ешалон је стигао у Скадар и сместио се у касарни. Од овог ешалона враћен је приличан број болесних-укупно 74. Овај ешалон такође је прикупио изврстан број дезертиралих од 1 и 2 ешалона, а било је доста који су се прикључивали успут вероватно од одметника и бандита а највише од 4 батаљона 4 Косметовске бригаде. Морал и дисциплина били су доста добри. У последњој маршрути дисциплина је мало попустила, колона се непотребно развљачила. То је било услед преморености бораца, слабе обуће и услед намерног развљачења колоне од стране шиптара-саботажа. Осим тога и исхрана људства код овог ешалона није била најбоље организована те је и то утицало да маршевска дисциплина задњег дана попусти. Исхрана стоке била је врло слаба. Неких инцидената у путу није било. Овај ешалон је повео из Призрена 2600 шиптара а у Скадру је стигло 2539. Успут је враћено за Призрен 74 болесних. Међутим се показује разлика за свега 61. Ово је услед тога што је овај ешалон прикупљао дезертере из претходних ешалона, а осим тога као што је већ речено било је прикључивања одметника. Ово се потврђује тиме што је приликом претреса овог ешалона на дан 1-IV-нађено код шиптара 32 бомбе, 2 пиштоља и 12 кама. Пошто се са II ешалоном, кога је од Скадра до Бара спроводила 10 Црногорска бригада, десио немили инцидент у Бару, којом приликом је пало око 450 мртвих и око 120 рањених шиптара, то је ова бригада добила задатак да тај ешалон спроведе до Бара. Спровод је извршио 2 батаљон ојачан водом за везу и извиђачким водом 27 бригаде. Пребацивање преко реке Бојане почело је 1-IV-у 24 часа. Група од 200 шиптара, која је требала да се пребаци по реду друга побунила се и нагрнула на наше војнике. Отворена је ватра те је том приликом погинуло 6 шиптара и 2 наша бораца а 12 шиптара је рањено. Наши борци су сахрањени у Бар. Даљи покрет до Бара извршен је у току 2-IV-1945.г. Тога дана пређено је 48 километара у највећем реду. Ешалон је у Бар стигао око 17 часова и одмах предат 9 далматинској дивизији. Укупно у Бар тога дана предато је 2517 шиптара. Разлика до 2539, колико их је у Скадар стигло је 22 и то: 12 рањених на скели код Бојане, 6 погинулих, 1 умро у касарни од болести, 1 је стрељан у касарни јер је нагрнуо на стражара да му отме пушку идва остали у болницу у Скадру којих ће 9 дивизија повући. На дан 3-IV, 2 батаљон, вод за везу и извиђачки вод 27 бригаде су се камионима вратили до Скадра. Истог дана почело је пребацивање за Призрен и то делом пешке а делом камионима. Камионима су се првенствено пребацивали болесни и боси другови а затим остали. Тако да су све јединице 27 бригаде биле коначно пребачене у Призрен на дан 6 априла до 20 часова. Која је како јединица пристизала одмах је приступала парењу и купању и шприцању про против пегавца.

Маршевска дисциплина. При поласки из Призрена сваки ешалон шиптара био је подељен по групе од по 100. Свака група била је поверена извесном броју бораца и руководиоца ове бригаде. Истима је стављена одговорност и задатак да поверено им људство морају у Скадар на број предати своме команданту ешалона. 4 такве групе образовале су батаљон који је поверен једном руководиоцу. Батаљони су били потчињени коанданту колоне и његовом штабу. За време марша постојао је дежурни официр колоне као орган команданта колоне ради контроле реда за време марша. Излажење шиптара из колоне било је спречавано од наших бораца а заостајање у опште није било нити пак дозвољавано. На сваких 50 минута покрета редовно је давано по 10 минута застанка, а после 4 часа покрета и по један сат одмора. Контрола руководиоца над борцима и подчињеним им руководиоца била је непрекидна и ефикасна што се огледа у томе да се није десио ни један инцидент као у Бару. Последњег дана марша било је мало развљачења и сабијања колоне, али то је последица махом умора људства које је тако рећи било даноноћно на дужности. Виши руководиоци-шатбови били су такође на достојној висини.

Однос наших бораца и руководиоца према мобилисаним шиптарима.

Пре поласка из Призрена нашим борцима и руководиоцима је скренута пажња и дате су им директиве о њиховом држању према шиптарима и то најпре у писменој заповести а затим и на усменој дискусији. Тако је нашим борцима и руководиоцима објашњено да њихово држање према шиптарима има да

ПРИЛОГ V
(трећа страна документа)

[illegible][illegible]

Исторички гледиште и борбена способност наше војске за време
 напре. Пошто се десило да се покренуо и да изврши премо територије на
 којој се налазе асиметричне границе, то покренуо није, можда била извршена као
 обична путевања, већ се обезбедиле киле марш. Сваки се је изводио изврше
 обезбедити се четири да се задржи. Сток обезбедити није био толико потпуно,
 јер није ни било путевања. За слично обезбедити. Истуривање је обично по
 једна деценија се пуцкама, тачније киле претходница и по једна вод киле
 потпуно. Почео обезбедити киле, кутурна устал слабе копире, асиметри
 терени. На припадницима обезбедити је обично дивизија по једна чета поста
 да дивизија се је одмарало. Придржање је увек била под оруђем и борби
 су сила одређена екип моменту да премо борбу. То се показало у неуспеш
 лем нападу на киле отворе 1-IV у кутурна у Скариу и на војници
 у четири 1-IV. Доказе самосталност малих борби није толико утисак на
 умалалио килеу борбу способност и придржање.

[illegible]

ДОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ НА
Академија на науките на Македонија
Бр. 11-2/5

буде потпуно коректно чак и другарско јер су ти људи мобилисани за наше редове, да кроз нашу борбу буду преваспитани и придобивени за нас.

Такође је наглашено да наши борци и руководиоци не смеју својим држањем утицати на рушење братства и јединства народа Југославије које ми желимо и настојимо да у потпуности изградимо на Косову и Метохији, нити пак да наши борци и руководиоци својим држањем смеју дати непријатељској пропаганди материјала за разбијање наших редова. То су наши борци и руководиоци правилно разумели и схватили и може се рећи у потпуности у дело спровели. За време покрета није било случајева, туче, псовке и сличних малтретирања, што је имало за последицу уредно кретање ешалона, дезертерства врло мало, тако рећи ништа у односу на велики број мобилисаних.

Такође однос шиптарских маса према нама био је, може се рећи слободно добар. Било је овде онде међу њима разних зликоваца, намерно убачених који су покушавали да пуштају разне пароле кроз масу. Тако на пример била је парола да ће бити побивени, после да иду на рад а не у војску и слично. Многи од њих су питали стражаре да ли иду на рад или у војску ако иду на рад они би желели у војску и слично. Ове пароле имале су за последицу у почетку да су се шиптари држали врло резервисано, били плашљиви, неповерљиви и неприступачни. Међутим, држањем наших бораца и руководиоца, старањем око њихове исхране, а нарочито када су у Скадру добили бео хлеба и кувану храну као и наши борци, ове горње пароле су постале потпуно неефикасне и без последица. Ту су се Шифтари потпуно уверили да иду у војску, одобрљивили се, а добар део их се и одушевио, тако да су зликовци остали усамљени, и покушавали усамљени напад на наше борце, као на пример онај у касарни у Скадру 1-IV- и онај на Бојани у ноћи између 1 и 2-IV-1945 г.

Однос наше војске према албанском живљу и према албанским властима: Пре поласка, нашој војсци је објашњено је да пролази кроз једну страну, уз то савезничку земљу у којој ће мо ми репрезентовати нашу армију, и ово су наши војници правилно схватили и имали за сво време правилно војничко држање и мислимо да ни у том погледу није дат материјал реакцији и непријатељској пропаганди за рушење нашег угледа. Албански живаљ је одушевљен према нашој борби и нашим покретом што се јавно манифестовало на приредби за грађанство у Кукусу 26-III- увече. Титова слика је свуда истакнута са десне стране а Енвер Хоџа са леве. Приликом манифестације увек се скандира :ТИТО-ХО-ЏА. Албанци са симпатијом прилазе нашим борцима и официрима и са њима пријатељска разговарају интересујући се при томе за нашу борбу и покрет. Многи од њих су били борци па и руководиоци по разним нашим јединицама и о томе врло радо и са задовољством говоре. Једном речју много се постигло на зближавању Албанског народа са народима Југославије као и на разбијању постојеће мржње између Албанаца и народа Југославије с друге стране, која је мржња постојала до овога рата.

Борбена готовост и борбена способност наше војске за време марша. Пошто се знало да се покрет има да изврши преко територије на којој се налазе одметничке групе, то покрет није могао бити извршен као обично путовање, већ са обезбеђењем као марш. Сваки се је ешалон морао обезбедити са чела и са зачеља. Систем обезбеђења није био тако потпун, јер није ни било потребе за силно обезбеђење. Истурана је обично по једна десетина са пушкотитраљезом као претходница и по један вод као заштитница. Бочна обезбеђења нису истурана услед силне испресецаности терена. На преноћиштима обезбеђење је обично давала по једна чета а остало људство се је одмарало. Приправност је увек била под оружјем и борци су били спремни сваког момента да приме борбу. То се показало у неуспелом нападу на наше стражаре 1-IV- у касарни у Скадру и на Бојани у ноћи 1/2-IV. Дакле замореност наших бораца није толико утицала ни умањивала њихову борбену способност и приправност.

Исхрана: пре поласка сваки је борац, а и сваки шиптар добио суву храну за 2 дана: хлеб и месо кувано. За следећа два дана храна је дотурана камионима. Опет је било хлеб и суво месо. Опште узев може се рећи да храна није била баш по најбоља. Исхрана за време бављења у Скадру, за време покрета до Бара и назад до Пуке била је одлична. Дакле док је исхрана била преко интендантуре 9 дивизије била је много боље но док је била преко наше интендантуре. Исхрана стоке била је за све време слаба услед недостатка сена. Због тога стока је у многоме ослабила и попустила.

Здравствено стање наших бораца било је за све време добро. Заразне болести није било код наших бораца али је било доста набијених ногу услед слабе обуће и одеће. Здравствено стање стоке је слабо. Услед слабе хране стока иначе која је била слаба, скроз је пропала. Тако се у путу разболео од запаљења тетиве један коњ, од запаљења копита 3 коња, од убоја 22 коња и 3 коња угинула.

ПРИЛОГ V
(четврта страна документа)

Узрок честотитка потковног материјала 11 коња је обесело. Савио тешки
је прибор још више је допринео погрешно задржавање стое. При оваквом од-
стојању стављају стое, стени је потребно бар 15 дана поштеди ради енергич-
нога да би могла бити и даље употребљива.

Не волеоку дуодат је подвргнуто нареду, купулу и вакцинисању протину, постави. Здравствено стање наплату је доста слабо. Пучи су наплату и има добар део њих оболелих, од негерице и сигурне исте тако и добар део, накупина, били су и из другог болести оболелих, не сви оболели оболели су у болницу, крајем и октобра, стање, а ете: пре четири сеп

...мама је била евангелисткиња... била је 1300, петдесетих 200, без мени
700, без едеја 680. Марк је купио све гађице истом, појединачно, њихким
како-то каже много цена обухватила је и отац... на крају после извршења
...још отаца... Ако се баш тако погледа, на крају тог марша види се:

...а су се бавили кључама, а не бавили се бавили, истини ма на овај висина
ма когај се маже. Бавили су настали озбиљни и озбиљније охватају за
дјакте који им се налазе. Аутоматски руководење је нешто пераство, ама
не у толикој мери да се са тим може задовољити. Руководење и маки
визије припремају охватају свој подмачај и улажу доста труда да би одгов
рали повратком на дукности. Има год њих недостатака у зинистесном
администресном погледу, али су ти недостатци имале негу у току зиме и уз
то се и остојно смањују.

Доставляе се презъши извѣстѣ] на задлежност.

Смерть фашизму—свобода народу!

ПОЛИТКОМ-МД 102,

Начал. 1908.

ЗЕМ. КОМАНДИТА,

П. ДОДУЧНИК,

поручник.

8/IV. 45

Услед недостатка потковног материјала 11 коња је обосело. Слаб товарни прибор још више је допринео погршењу здравља стоке. При оваквом здравственом стању стоке, стоци је потребно бар 15 дана поштеде ради опоравка да би могла бити и даље употребљавана.

По доласку људство је подвргнуто парењу, купању и вакцинисању противу пегавца. Здравствено стање шиптара је доста слабо. Пуну су вашака и има добар део њих оболелих од пегавца, а сигурно исто тако и добар део у инкубацији. Било их је и од других болести оболелих, но сви оболели остављени су у болницу Призрен и Скадар. Стање обуће и одеће: пре поласка на марш стање је било овакво: босих је било 1300, полубосих 200, без веш 700, без одеће 650. Марш је вршен све главном цестом, покривеном ваљаним каменом који много цепа обућу тако да је стање обуће и одеће после извршеног марша још очајније. Ако се баци општи поглед на цео ток марша види се: да су се борци кроз досадање борбе рутинирали, истина не на оној висини на којој се жели. Борци су постали озбиљни и озбиљније схватају задатке који им се издају. Ауторитет руководиоца је нешто порастао, али не у толикој мери да се са тим може задовољити. Руководиоци и нижи и виши правилно схватају свој положај и улажу доста труда да би одговорили повереној им дужности. Има код њих недостатака у знањеном и дисциплинском погледу, али су ти недостаци мање него у току зиме а уз то се и стално смањују.

Доставља се предњи извештај на надлежност.

Смрт фашизму – слобода народу!

Политком-мајор,
(потпис)

Начел. штаба,
П. поручник,
(потпис)

Зам. команданта,
поручник.
(потпис)

(печат)

ПРИЛОГ VI

Извештај штаба 46. дивизије Оперативном штабу за Косово и Метохију о спровођењу мобилисаних Шиптара до Скадра (први, други и трећи мартовски ешалон, након обављеног задатка – напомена аутора)

The report of the 46th division headquarters to the Operational headquarters for Kosovo and Metohija about the sending of mobilized Albanians to Skadar (first, second and third echelon, after the task had been performed – author's note)

(штамбилъ)

Доставља извештај о спровођењу мобилисаних шиптара до Скадра.

ОПЕРАТИВНОМ ШТАБУ КОСМЕТА
ЈУГОСЛОВЕНСКЕ АРМИЈЕ

У вези наређења тога Штаба Стр.Пов.Бр.64 од 20 марта 1945 године, извештавамо да је извршен спровод мобилисаних шиптара до Скадра у три ешелона и то:

ПРВИ ешелон-кренуо је из Призрена 24 марта 1945 године у 7 часова.У ешелону је спроведено 2394 шиптара.Спровод су вршили руководиоци далматинских бригада и један батаљон 27 бригаде.

Ешелон је стигао у Скадар 27 марта увече.28 марта ешелон се је одмарао у Скадру а 29 са пола батаљона 27 бригаде спроведен је до Бара,где су шиптари предати 9 дивизији.Предано је 2390 шиптара.

При спроводу овога ешелона на првом преноћишту у Куксу 5 шиптара покушали су бегство али су наишли на албанску стражу на коју је један од бегунаца бацио бомбу и ранио једног албанског стражара.Овом приликом од њих 5 тројица су убијени а два жива ухваћени и предани команданту ешелона.На следећем преноћишту испред Фуши Арсито од ове двојице шиптара опет је један покушао да бежи али је ухваћен и стрељан.

ДРУГИ ешелон-кренуо је из Призрена 26 марта у 6 часова.У ешелону је спроведено 2382 шиптара.Спровод су вршили Штаб 27 бригаде са приштабским јединицама и један батаљон.

Ешелон је стигао у Скадар 30 марта у 8 часова,где се је сместио у касарне а око 11 часова шиптари су предати 10 Црногорској бригади.Предано је 2370 шиптара.

У току марша из овога ешелона 8 шиптара су остали успут у болници у Фуши Арситу од пегавог тифуса,3 побегли и ухваћени и прикључени у трећи ешелон и један скочио са моста код Фуши Арсита-извршио самоубиство и ту остао.

ТРЕЋИ ешелон -кренуо је из Призрена 27 марта у 6 ч.и 30 м. у ешелону је спроведено 2700 мобилисаних шиптара.Спровод су вршили 2 батаљона 27 бригаде.

Ешелон је стигао у Скадар 31.марта у 8 часова,где се је сместио у касарне.

У току марша успут у Куксу остављено је 47 болесних шиптара,у Фуши Арситу 25 и у Пуки 2 шиптара.У Скадар је пристигло 2639 шиптара;разлика која се показује више је прикупљени који су заостали од претходног ешелона и изгледа придружили су се успут од оних који су дезертирали из 4.батаљона 4.Косовске бригаде.Ово се потврђује и тиме што је приликом претреса овога ешелона на дан 1 априла нађено код шиптара 32 бомбе,2 пиштоља и 12 кама.

Пошто се је са другим ешелоном,кога је од Скадра до Бара спроводла 10 Црногорска бригада,десио немили инцидент у Бару,

ПРИЛОГ VI

(друга страна документа)

којом приликом је погинуло око 450 и рањено око 120 шпитара, то је бригади наређено да шпитаре спроведе до Бара. Приликом пребацивања преко Војане група од 200 шпитара побунила се је и нагрнула на наше војнике. Отворена је ватра те је том приликом погинуло 3 шпитара и 2 наша борца а 12 шпитара је рањено. Наши борци су сахрањени у Бару. Дали покрет до Бара извршен је у реду у току 2. априла; ешелон је у Бар стигао око 17 часова и одмах предат 9 Далматинској дивизији. Укупно у Бару је предато 2617 шпитара. Разлика која се показује до 2639 колико је у Скадру стигло је 22 и то: 12 рањених приликом инцидента на Војани, 6 погинулих, 1 умро од болести и 1 је стрељан јер је наорнуо на нашег стражара да му отме пушку и 2 остали у болници у Скадру које ће 9 дивизија повући.

По извршеном задатку отпочело је враћање делова 27 бригаде за Призрен и то делимично камионима и пешке, и то камионима првенствено они који су били са слабијом одећом и изнурени а потом и остали, тако да је цела 27 бригада била пребачена за Призрен 6 априла до 20 часова.

За време марша, при спровођу шпитара, као и при повратку 27 бригаде, била је добра маршевска дисциплина. Руководиоци као и борци схватили су свој задатак онако како треба и успешно га извршили.

Однос наших бораца према мобилисаним шпитарима је био добар, скоро се може рећи другарски. Мали инциденти о којима је напред речено дошли су од стране самих шпитара, од вероватно алонамерно убачених аликвоваца ради изазивања побуне и нереда и омогућавања на тај начин бегства шпитарима.

Албански живаљ и њихове власти били су према нашој војсци веома наклоњиви и предусретљиви и веома одушевљени са нашим покретом и нашим борцима. Наши пак борци у свима приликама дражни су се војнички и коректно тако да су свукуда остављали веома леп утисак.

Исхрана: пре поласка сваки је борац, а и сваки шпитар добио суву храну за два дана. За следећа два дана храна је дотурана камионима. Исхрана за време бављења у Скадру и на путу до Бара и напред била је преко интендантуре 9 дивизије веома добра. Исхрана стоке за све време услед недостатка сена била је доста слаба и због овога стока је доста ослабила и изнурена.

Здравствено стање код бораца за све време било је добро. Зарези болести код наших бораца није било; има убоја у ноге услед слабе обуће. Здравствено стање стоке услед слабе исхране је доста слабо, има оболелих коња 4 од запаљења тетива и од убоја 22 а 3 коња су угинули.

По повратку људство је прегледано, подвргнуто парему и вакцинисању од пегавог тифуса. Здравствено стање код шпитара било је доста слабо; пуни су били вашију и велики број је било оболелих од пегавог тифуса.

Уопште узев руководство и борци схватили су свој задатак како вала и успешно га извршили.

Смрт фашизму - Слобода

ОПЕРАТИВНИ МИТБ НОВ И ПО НОСМЕТА
СНАЖИ, РЕПЕРАТИ В.К.С. ОМЕ А.Р. КУСМЕТИ

Сврп. Архив 95
28.5

Пол. комесар, потпуковник,

сврп. Т. Ушковић

Командант, потпуковник,

М. М. Ј. 2. 1945

којом приликом је погинуло око 450 и рањено око 120 шиптара, то је бригади наређено да шиптаре спроведе до Бара. Приликом пребацивања преко Бојане група од 200 шиптара побунила се је и нагрнула на наше војнике. Отворена је ватра те је том приликом погинуло 6 шиптара и 2 наша борца а 12 шиптара је рањено. Наши борци су сахрањени у Бару. Даљи покрет до Бара извршен је у реду у току 2. априла; ешелон је у Бар стигао око 17 часова и одмах предат 9 Далматинској дивизији. Укупно у Бару је предато 2617 шиптара. Разлика која се показује до 2639 колико је у Скадар стигло је 22 и то: 12 рањених приликом инцидента на Бојани, 6 погинулих, 1 умро од болести и 1 је стрељан јер је насрнуо на нашег стражара да му отме пушку и 2 остали у болници у Скадру које ће 9 дивизија повући.

По извршеном задатку отпочело је враћање делова 27 бригаде за Призрен и то делимично камионима и пешке, и то камионима првенствено они који су били са слабијом одећом и изнурени а потом и остали, тако да је цела 27 бригада била пребачена за Призрен 6 априла до 20 часова.

За време марша, при спровођу шиптара, као и при повратку 27 бригаде, била је добра маршевска дисциплина. Руководиоци као и борци схватили су свој задатак онако како треба и успешно га извршили.

Однос наших бораца према мобилисаним шиптарима је био добар, скоро се може рећи другарски. Мањи инциденти о којима је напред речено дошли су од стране самих шиптара, од вероватно злонамерно убачених зликоваца ради изазивања побуне и нереди и омогућавања на тај начин бегства шиптарима.

Албански живаљ и њихове власти били су према нашој војсци веома пажљиви и предусретљиви и веома одушевљени са нашим покретом и нашим борцима. Наши пак борци у свима приликама држали су се војнички и коректно тако да су свукуда остављали веома леп утисак.

Исхрана; пре поласка сваки је борац, а и сваки шиптар добио суву храну за два дана. За следећа два дана храна је дотурана камионима. Исхрана за време бављења у Скадру и на путу до Бара и натраг била је преко интендантуре 9 дивизије веома добра. Исхрана стоке за све време услед недостатка сена била је доста слаба и због овога стока је доста ослабила и изнурена.

Здравствено стање код бораца за сво време било је добро. Зарзне болести код наших бораца није било; има убоја у ноге услед слабе обуће. Здравствено стање стоке услед слабе исхране је доста слабо, има оболелих коња 4 од запалења тетива и од убоја 22 а 3 коња су угинули.

По повратку људство је прегледано, подрвргнуто парењу и вакционисању од пегавог тифуса. Здравствено стање код шиптара било је доста слабо; пуни су били вашију и велики број је било оболења од пегавог тифуса.

Уопште узев руководство и борци схватили су свај задатак како ваља и успешно га извршили.

Смрт фашизму – Слобода Народу.

(штамбиљ)

Пол. комесар, потпуковник,
(потпис)

Командант, потпуковник,
(потпис)

ПРИЛОГ VII

Извештај штаба 46. дивизије Оперативном штабу за Косово и Метохију о упућивању мобилисаног људства за Скадар (три ешалона у другој половини априла, након обављеног задатка - напомена аутора)

The report of the 46th division headquarters to the Operational headquarters for Kosovo and Metohija about the sending of mobilized people to Skadar (three echelons in the second half of April, after the task had been performed - author's note)

ШТАБ XLVI ДИВИЗИЈЕ Ј.А.
Стр.Пов.62
4 маја 1945 г.
у.....м.

ИЗВЕШТАЈ О УПУЋИВАЊУ МОБИЛИСАНОГ ЛЈУДСТВА ЗА СКАДАР. ОПЕРАТИВНОМ ШТАБУ КОСМЕТА.-

У вези наређења тог штаба Стр.Пов.бр.83 од 13 априла 1945 године, извештавамо да је извршен спровод мобилисаних Шиптара до Скадра у три ешалона, и то:

ПРВИ ЕШАЛОН: кренуо из Призрена 19 априла 1945 г. у 5 часова, у ешалону је било 1506 Шиптара, спровод овога ешалона је извршио 3 батаљон 26 бригаде.

Ешалон је стигао у Скадар 22 априла т.г. до 22 часа, који је по стицању смештен у зато одређену касарну. 23 априла т.г. у 16 часова мобилисани Шиптари предати су за даље спровођење одређеној јединици из IV Армије.

ДРУГИ ЕШАЛОН: кренуо је из Призрена 20 априла т.г. у 5,30 ч. у ешалону је било 2601 ново мобилисаних Шиптара, спровод овог ешалона извршио је 1 батаљон 25 бригаде.

Ешалон је стигао у Скадар у два дела услед прекида саобраћања, због наглог надоласка Дрима и није се могло да врши превоз чамцима, тако да је 24 априла т.г. стигло 925 Шиптара, а 25 априла т.г. 1635, због чега је ешалон закаснио два дана, тако да је цео ешалон био у Скадру 25 априла т.г. до 19 часова.

ТРЕЋИ ЕШАЛОН: кренуо је из Призрена 24 априла т.г. у 5,30 ч. у ешалону је било 1216 ново мобилисаних Шиптара, спровод овога ешалона је извршио 1 батаљон 26 бригаде.

Ешалон је стигао у Скадар 27 априла т.г. до 24 ч, који је по стицању смештен у зато одређену касарну. 28 априла т.г. у 15 часова Шиптари су предати одређеној јединици за даље спровођење из IV Армије.

Други ешалон је према ~~напред~~ напред наведеном стигао у Скадар 25 априла т.г. до 19 ч, који је по стицању смештен у зато одређену касарну. 26 априла т.г. ново мобилисани Шиптари предати су, за даље спровођење зато одређеној јединици из IV Армије.

У Призрену предато је Команданту ешалона ново мобилисаних Шиптара 5.323 који се упућују за Скадар, а стигло је и предато јединица IV Армије 5.291 мобилисаних Шиптара. Мање је предато 32 мобилисаних Шиптара.

Објашњење мање предатих шиптара: 20 априла т.г. близу Кукса 3 Шиптара покушали су да побегну-дезертирају од којих је један убијен и 2 рањена, рањени су враћени за Призрен, на путу Кукс-Пук ? Шиптара се је разболело и остављени су Албанским властима уз писмену потврду, при стицању на Дриму услед пада кише Дрим је нагло надошао тако да је превоз преко Скела није био могућ, у договору са Албанском командом у Скадру решено је да се превоз људства преко Дрима другог ешалона изврши код Бушата на једном мањем краку Дрима. 24 априла т.г. ешалом је прешао око 30 км. левом обалом Дрима и око 13,30 ч. дошао је код Бушата и одмах се је отпочело са превозињем на скели-чамцем од по 25 човека, тако да је превезено 37 чамца, када је пошао 38 чамца услед непажње и неумешног руковања од стране Албанских партизана који су били одређени за управљање чамцем и неприсебношћу самих Шиптара дошло је до тога да се чамцама изокрене и напуни водом, услед чега је почео да тоне, видећи да Шиптари који су били на чамцу поскакали су у воду и похватили се један другог за руке услед чега нису могли да испливају а поред тога били су и неумешни у пливању, тако да су се удавили њих 17 и 1 борац из 1 батаљона 25 бригаде, док њих 7 који су били слободни и знали помало да пливају успели су да се спасе и изађу на обалу, добина воде је била изнад 3 м. а ширина око 30 м, Албански партизани који су знали да пливају приšli су им у помоћ, али је било без успеха, имена ових шиптара нису се могли да прикупе; 2 Шиптара су умрли у Скадру од тифуса где су и сахрањени;

./.

(штамбиљ)

Извештај о упућивању мобилисаног људства за Скадар.

ОПЕРАТИВНОМ ШТАБУ КОСМЕТА.-

У вези наређења тога штаба Стр.Пов.бр.83 од 13 априла 1945 године, извештавамо да је извршен спровод мобилисаних Шиптара до Скадра у три ешалона,и то:

ПРВИ ЕШАЛОН:кренуо из Призрена 19 априла 1945 г.у 5 часова, у ешалону је било 1506 Шиптара,спровод овог ешалона је изврши 3 батаљон 26 бригаде.

Ешалон је стигао у Скадар 22 априла т.г.до 22 часа,који је по стицању смештен у за то одређену касарну.23 априла т.г. у 16 часова мобилисани Шиптари предати су за даље спровођење одређеној јединици из IV Армије.

ДРУГИ ЕШАЛОН:кренуо је из Призрена 20 априла т.г. у 5,30 ч.У ешалону је било 2601 ново мобилисаних Шиптара,спровод овог ешалона извршио је 1 батаљон 25 бригаде.

Ешалон је стигао у Скадар у два дела услед прекида саобраћаја,због наглог надола-ска Дрима и није се могло да врши превоз чамцима'-скелом,тако да је 24 априла т.г.сти-гло 925 Шиптара,а 25 априла т.г. 1635,због чега је ешалон закаснио два дана,тако да је цео ешалом био у Скадру 25 априла т.г.до 19 часова.

ТРЕЋИ ЕШАЛОН:кренуо је из Призрена 24 априла т.г.у 5,30 ч.у ешалону је било 1216 ново мобилисаних Шиптара,спровод овога ешалона је извршио 1 батаљон 26 бри-гаде.

Ешалон је стигао у Скадар 27 априла т.г.до 24 ч,који је по стицању смештен у зато одређену касарну.28 априла т.г.у 15 часова Шиптари су предати одређеној јединици за даље спровођење из IV Армије.

Други ешалон је према напред наведеном стигао у Скадар 25 априла т.г.до 19 ч,који је по стицању смештен у зато одређену касарну.26 априла т.г.ново мобилисани Шипта-ри предати су за даље спровођење зато одређеној јединици из IV Армије.

У Призрену предато је Команданту ешалона ново мобилисаних Шиптара 5.323 који се упућују за Скадар,а стигло је и предато јединицама IV Армије 5.291 мобилисаних Шиптара.Мање је предато 32 мобилисаних Шиптара.

Објашњење мање предатих шиптара:20 априла т.г.близу Кукса 3 Шиптара поку-шали су да побегну-дезертирају од којих је један убијен и 2 рањена,рањени су враћани за Призрен,на путу Кукс-Пук 7 Шиптара се је разболело и остављени су Албанским властима уз писмену потврду,при стицању на Дриму услед пада кише Дрим је нагло надошао тако да је превоз преко Скела није био могућ,у договору са Албанском коман-дом у Скадру решено је да се превоз људства преко Дрима другог ешалона изврши код Бушата на једном мањем краку Дрима.24 априла т.г.ешалом је прешао око 30 км.левом обалом Дрима и око 13,30 ч.дошао је код Бушата и одмах се је отпочело са превоже-њем на скели-чамцем од по 25 чоовека,тако да је пребачено 37 чамаца,када је пошао 38 чамац услед непажње и неумешног руковања од стране Албанских партизана који су били одређени за управљањем чамцем и неприсебношћу самих Шиптара дошло је до тога да се чамац изокрене и напуни водом,услед чега је почео да тоне,видевши да Шиптари који су били на чамцу поскакали су у воду и похватили се један другог за руке услед чега нису могли да испливају а поред тога били су и неумешни у пливању,тако да су су се удавили њих 17 и 1 борац из 1 батаљона 25 бригаде,док њих 7 који су били слободни и знали помало да пливају успели су да се спасе и изађу на обалу,добина воде је била изнад 3 м. а ширина око 30 м.Албански партизани који су знали да пливају пришли су им у помоћ,али је било без успеха,имена ових шиптара нису се могли да прикупе;2 Шиптара су умрли у Скадру од тифуса где су и сахрањени;

ПРИЛОГ VII

(друга страна документа)

1 Шиптар је умро од болести позади Кукса, где је и сахрањен, девер-
тирало је 4 Шиптара, имена се не знају.

По завршеном задатку т.ј. предаји мобилисаних Шиптара батаљони
су остали у Скадру ради одмора бораца, а затим је отпочело делимично
пребацивање делом камионима а делом пешке, и то камионом првенствено
боси, на одмору се остајало по предаји два дана. За време одмора борци-
ма кувана је храна, док за пут сваком борцу је издата сува храна - по
две конзерве и два хлеба, која им је храна служила Гомшића а од Гом-
шића људству је слата храна камионом из Призрена.

Сви батаљони који су били одређени за спровод до Скадра вра-
тили су се у Призрен до 22 часа 3 априла т.г.

За време спровода Шиптара од Призрена до Скадра, руководиоци
и борци су правилно схватили своју дужност, тако да је поступак
руководиоца и бораца према Шиптарима био правилан и у духу издатих
наређења, тако да се није десило: туча, злостављање и малтретирање Шип-
тара, а такође и Шиптари су били доста послушни и извршавали су сва
наређења руководиоца, сем наведених који су покушали да беже али им
није успело, јер су били стављени под већу контролу, док један је уби-
јен и двојца рањени, исто тако у Скадру из касарне сувих 5 покушали
да побегну али наши борци уз помоћ Албанских партизана одмах су их
ухватили и вратили у касарну, других инцидената није било.

Албански народ и њихове власти према нашој војсци били су
врло пажљиви и предусретљиви.

Исхрана: при поласку сваки борац и Шиптар добио је по два
хлеба и по 300 грама печеног овчег меса а за други два дана исто
толико дотурена храна камионима до Туша, која је разделена борцима
и Шиптарима.

Здравствено стање код бораца за време марша је било слабо,
јер су се војници почели да разбојевају и да изостају из строја, ово
је дошло услед слабе обуке и од тога што већином бораца болује од
реуматизма, док овај дугачак и тврд пут већином их унеслобило. Код
Шиптара такође је било оболења од ногу, главе и стомака, док један део
од тифуса, услед чега је долазило и смртних случајева.

Смрт фашизму - слобода народу!

Помоћ. политкома, мајор
Решко Гомичаић

Командант, П. пуковник,

М. М. Ј. М. О. М. М.

ОПЕРАТИВНА ШТАБНА
Југословенска Армија
О. Бр. 14
16. V. 1945 год.

Рад. збирница у
акцији.

Помоћ. полит.
команда
Решко Гомичаић

1 Шиптар је умро од болести позади Кукса, где је и сахрањен; дезертирало је 4 Шиптара, имена се не знају.

По завршеном задатку т.ј. предаји мобилисаних Шиптара батаљони су остали у Скадру ради одмора бораца, а затим је отпочело делимично пребацивање делом камионима а делом пешке, и то камионом првенствено боси, на одмору се остајало по предаји два дана. За време одмора борцима кувана је храна, док за пут сваком борцу је издата сува храна – по две конзерве и два хлеба, која им је храна служила Гомшића а од Гомшића људству је слата храна камионом из Призрена.

Сви батаљони који су били одређени за спровод до Скадра вратили су се у Призрен до 22 часа 3 априла т.г.

За време спровода Шиптара од Призрена до Скадра, руководиоци и борци су правилно схватили своју дужност, тако да је поступак руководиоца и бораца према Шиптарима био правилан и у духу издатих наређења, тако да се није десило: туча, злостављање и малтретирање Шиптара, а такође и Шиптари су били доста послушни и извршавали су сва наређења руководиоца, сем наведених који су покушали да беже али им није успело, јер су били стављени под већу контролу, док један је убијен и двојца рањени, исто тако у Скадру из касарне су њих 5 покушали да побегну али наши борци уз помоћ Албанских партизана одмах су их ухватили и вратили у касарну, других инцидената није било.

Албански народ и њихове власти према нашој војсци били су врло пажљиви и предусретљиви.

Исхрана: при поласку сваки борац и Шиптар добио је по два хлеба и по 300 грама печеног овчег меса а за други два дана исто толико дотурена храна камионима до Фуша, која је подељена борцима и Шиптарима.

Здравствено стање код бораца за време марша је било слабо, јер су се војници почели да разбољевају и да изостају из строја, ово је дошло услед слабе обуће и од тога што већином бораца болује од реуматизма, док овај дугачак и тврд пут већином их унесло. Код Шиптара такође је било оболења од ногу, главе и стомака, док један део од тифуса, услед чега је долазило и смртних случајева.

Смрт фашизму – слобода народу!

Помоћ. политкома, мајор,
(потпис)

Командант, п. пуковник,
(потпис)

(штамбиљ)

ПРИЛОГ VIII

Дискусија Александра Ранковића о догађајима у Бару на Оснивачком конгресу Комунистичке партије Србије 8-12. маја 1945.

Aleksandar Rankovic's discussion on the events in Bar at the Founding Congress of the Communist Party of Serbia 8-12. May 1945.

„Ми бисмо погрешили, ако овде на овом партијском састанку не би навели извесне страшне грешке, које су почињене баш пред Шиптарима, о којима смо овде толико говорили. Ви знате да је на Косову и Метохији постављен задатак мобилизације. Та мобилизација је спроведена, али партијска организација, партијско руководство на Косову и Метохији није предузело све мере да се обезбеди правилна мобилизација, него да се јављају добровољно у нашу војску, да схвате да је и њихова дужност да се одазову позиву наше армије и да учествују у борби против окупатора и домаћих издајника. Догодиле су се ствари такве које најбоље говоре и о шовинизму и о локалпатриотизму, и уопште о неправилном односу комуниста према масама. Приликом спровођења једног броја Шиптара за попуњавање јединица IV армије, избио је један инцидент, који није био такав да се не би могао локализовати, да се не би последице могле смањити. Ја нећу улазити у детаље. Један Шиптар наљутио се на једног спроводника, скинуо пушку и убио га. Дакле, убио је нашег друга борца. Али, наши другови руководиоци уместо да читаву ствар реше тако да не развијају сукоб, они су хтели да их казне, хтели су да примене репресалије, хтели су да стрељају 40 Шиптара за једног убијеног борца. Избиле су буне. Неки Шиптари су почели да бацају бомбе. То је било, можда, неколико бомби. А наши руководиоци отворили су ватру и убили 300 Шиптара. То је пример на коме се морамо учити и ми који радимо у војсци и ми који радимо на терену. Ја мислим, да је то таква ствар, која нам наноси велике штете, која руши углед не само наше војске, него и наше партије, руши углед наших руководиоца. Други случај, који је опет последица бирократизма и злочиначке бесвесности, јесте да су неки Шиптари из тог транспорта, смештени у просторијама где је раније био неки магацин нека барутана. И ту се угушило 130 људи. Ето, то су примери на којима се треба учити. То су примери на којима треба васпитавати наше руководство, васпитавати наше руководиоце. Шиптари су изгубили поверење – то је јасно, и нису га изгубили само због тога што су осетили на својој кожи стару Југославију, него су га изгубили и због грешака које праве наши руководиоци према њима. Све ово је могло да буде избегнуто, само да је наше руководство на Космету извршило правилну мобилизацију и извршило правилан транспорт тих војника. Међутим, они су то препустили неким војницима, командама места, неким бирократима, неким несавесним људима и зато се све то догодило.“

(Оснивачки конгрес КП Србије, 1972, стр. 157-158)

Примљено/ Received on 20.09.2019.

Ревидирано/ Revised on 17.10.2019.

Прихваћено/ Accepted on 19.10.2019.